

Boronkai Szabolcs–Kaposi József–Katona András– Száray Miklós

Történelem 12. a középiskolák számára

TANÁRI SEGÉDLET A TANKÖNYV VII. ÉS VIII. FEJEZETÉHEZ

Készítette: Boronkai Szabolcs

**ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
OKTATÁSKUTATÓ ÉS FEJLESZTŐ INTÉZET**

Tisztelt Pedagógus kollégák!

Az új kerettantervnek megfelelően a 12. évfolyamos tankönyvben a történeti anyaghoz társadalmi, állampolgári és gazdasági-pénzügyi, illetve a munka világáról szóló ismeretek is csatlakoznak. Ezek a tartalmak a történelem szakos tanárok számára is újdonságot jelentenek, ezért úgy gondoltam hasznos lesz, ha elkészítek egy segédanyagot a tankönyv VII. és VIII. fejezetéhez, amelyek ezen anyagrészeket tartalmazzák.

A segédlet a 39–52. tankönyvi leckék sorszámokkal jelölt forrásaihoz tartozó megjegyzéseket és a kérdésekre, feladatokra adható (a tanulóktól elvárható) válaszokat tartalmazza. Estenként olvashatják a témával kapcsolatos megjegyzéseimet és a témához hasznos forrásokat is találnak az anyagban.

Munkájukhoz sok sikert kívánok!

Boronkai Szabolcs
szerző

VII. FEJEZET: TÁRSADALMI ÉS ÁLLAMPOLGÁRI ISMERETEK

39. TÁRSADALMI SOKSZÍNŰSÉG

1. A Nagy-Magyarország autómatrica irredenta érzelmeket és radikális jobboldali szimpátiát, a ballagási szalag egy iskolához és egy évfolyamhoz való kötődést, a taizé-i kereszt a keresztény hitet, a jegygyűrűk jegyességet vagy házasságot, a kokárda a magyar nemzethez való hovatartozást, a szivárványos karkötő a melegházasság támogatását, a kitűző a vegán felfogást (az állatok megölése és megevése bűn). Szinte bármelyik kifejezhet identitást, de lehet csak valamilyen enyhébb vonzalom jele, esetleg csak divaté vagy megszokásé.

2. Magyarországon az etnikum, nemzet és a nyelv és kultúra dimenziók nagy valószínűséggel jelentős részben fedik egymást. Kimaradhattak viszont a fiatalokra jellemző szubkultúrák. Az egyes identitások között nyilvánvalóan vannak összefüggések (pl. az életkor és a családi szerepek között), de fontos megérteni, hogy az identitás egyes dimenziói éppen azt jelentik, hogy az egyik dimenzióban egy adott csoporthoz tartozás nem határoz meg véglegesen és kizárólagosan egy másik dimenzióbeli identitást. Pl. lehet valaki magyar nemzetiségű és muzulmán vallású.

3. Identitásaink egy részét egyértelműnek, adottnak tekintjük: úgy tűnik, hogy az hogy valaki fehér bőrű magyar férfi vagy éppen fekete bőrű amerikai nő, nem választás kérdése. Ezeket az identitásokat és a hozzájuk kapcsolódó értékítéleteket (pl. a magyar találékony, a nő gyengéd stb.) a közösségek jelölik ki számunkra, és mi vagy elfogadjuk, vagy küzdünk ellene. Más identitásainkat személyes döntésünk eredményének tekintjük: úgy tartjuk, hogy a foglalkozásunkat, a családi állapotunkat vagy a világnézetünket magunk választjuk. A valóságban persze ezekben is nagy szerepe van a közösségnek, ami befolyásol a döntésben, és ami megerősíti vagy elutasítja azt, sokszor épp egy másik identitásunk miatt. (Pl. lehet-e keresztény egy homoszexuális ember?)

4. A póló viselője önként és büszkén vállalja, sőt hirdeti zsidóságát vagy Izraelhez való kötődését. A sárga csillagot viselő párt egy olyan törvény kötelezte erre, ami nem a személyes meggyőződést, hanem a felmenők vallási hovatartozását vette alapul, és több millió ember meggyilkolásához vezetett.

Pl. a cigánysághoz való tartozás a többségi társadalom szemében nem egyéni vállalás kérdése, hanem különböző vélelmezett külső jegyek (pl. bőrszín vagy éppen életmód) „objektív” következménye.

Az ilyen eseteket az erőszakon túl az is összeköti, hogy a kívülről meghatározott csoportot a minősítő többség negatív tulajdonságokkal ruházza fel, és a csoport valamennyi tagját egyformán ítéli meg. Ez az előítéletesség alapja.

5. Etnikum (amerikai szóhasználat: „faja”): fekete, világnézete: keresztény (?), szexuális irányultsága: homoszexuális, családi állapota: egyedülálló anya, egészségi állapota: depressziós. Konfliktus az etnikai és világnézeti identitása és a szexuális irányultsága között van, mert származási csoportja és vallási közössége elutasítja homoszexualitását. A probléma gyökere itt is az, hogy egy csoport nem ismeri el tagjai más dimenziókban megnyilvánuló különböző identitásait.

6. Társadalmi hatása leginkább az lehetett, hogy a nők egyenrangúbbak voltak: idősebbek voltak, gazdasági szerepük nagyobb volt és a gyereknevelés is kevesebb feladatot jelentett. Gazdasági hatása pedig, hogy elterjedtebb lett a magántulajdon a közös tulajdonnál, gyakoribb volt a családon kívül, bérért végzett munka, és a kevesebb gyerek miatt könnyebb volt a megtakarítás.

7. A házasságok száma csökken, míg az élettársi kapcsolatoké, illetve a gyerekeket egyedül nevelő anyáké nő (az egyedülálló apák száma egyértelmű irány nélkül hullámzik). Fontos, hogy összességében is csökken a családok száma (és ez nem a népességfogyás eredménye, hiszen az ennél lassabb folyamat).

8. Növekszik a gyermektelen családok aránya, de ugyanakkor a sokgyerekeseké is. Csökken az egygyerekes, és még inkább a kétgyerekes családok aránya.

Lehet pl. egészségügyi oka, vagy az, hogy túl későn történt a párválasztás. A legvalószínűbb azonban valamilyen döntés eredménye: egyáltalán nem akarnak gyereket, vagy csak egy későbbi időpontban, esetleg olyan feltételhez kötik, ami nehezen vagy nem teljesül. A gyerekvállalás komoly anyagi áldozattal jár, nehezíti a karrierépítést (főleg az anyáét) és általában is korlátozza a szülőket.

A gyermektelen párok nagy aránya alapján úgy tűnik, hogy jelenleg a családok jelentős része nem elsősorban a gyereknevelést tekinti alapvető funkciójának, hanem talán a két felnőtt szeretet- és életközösségét.

9. A csökkenő gyerekszám népességfogyást eredményez: a születendő gyerekek száma nem elegendő a jelenlegi népességszám fenntartásához.

[A család, a házasság és ezek erkölcsi megítélésének történelmi változásaihoz lásd Anthony Giddens könyvét: Szociológia, Budapest, Osiris, 1997]

10. A nők maradnak inkább otthon a gyerekekkel. Ha több bölcsőde és óvoda épül, illetve könnyebb a visszatérés a munkahelyre, akkor a nők is nagyobb arányban fognak dolgozni. Természetesnek azért tekinthető, mert az újszülöttek táplálása és gondozása biológiai okokból nagyobb mértékben hárul a nőkre.

11. A XIX. század végén a házasságok aránya enyhén csökkent, míg az egyedülállók aránya enyhén nőtt. A XX. század második felében ez a folyamat (ideiglenesen) megfordult, de közben növekedni kezdett a válások aránya is. A XX-XXI. század fordulóján a házasságok aránya meredeken zuhanni kezdett, az egyedülállóké és a válásoké pedig meredeken emelkedni. (Kérdés, hogy ezek a trendek folytatódnak-e. A legfejlettebb országok példája alapján úgy tűnik, hogy nem, hanem egy új egyensúly állhat be. Az emberek később házasodnak és ezzel együtt egyenlőbb módon választanak partnert. Erre az igény már megszületett, de a jelenlegi felnőttek egy része még a korábbi modell alapján házasodott, ezért válnak el mostanság sokan.) A modernizációval a család megszűnt alapvető termelési egység lenni, sőt szociális gondoskodó feladatainak jó részét is átvette az állam. A nők önálló keresőkké váltak és kivívták az egyenjogúságot. Már nem a gyerekek kizárólagos feladata az idős szülőkről való gondoskodás, arra ott van a nyugdíjrendszer. Ezek a folyamatok már a XIX. század végén éreztették hatásukat: többen nem, vagy csak később kötöttek házasságot. A második világháború utáni optimista hangulatban egyrészt egész Európában megnőtt a házasságok és a gyerekek száma, másrészt a kiépülő kommunista rendszer is ösztönözte a házasságot és a gyerekvállalást. Ugyanakkor a korábbiakhoz képest elfogadottabb lett a házasság felbontása (ez az egyházak visszaszorulásával is összefügg). Napjainkban mindezek a folyamatok felgyorsultak.

[A párválasztás szempontjairól, annak kutatásáról szó van Jared Diamond könyvében: A harmadik csimpánz felemelkedése és bukása, Budapest, Typotex, 2009]

[A női egyenjogúság és az ekehasználat összefüggését Alberto Alesina, Paola Giuliano és Nathan Nunn vizsgálta 2011-ben: <http://www.nber.org/papers/w17098.pdf>]

[A masszajok és a khászik között végzett kísérletről Uri Gneezy és John List írt: The Why Axis, New York, Public Affairs, 2013]

12. Mindenképpen javítja a helyzetüket, hiszen a képzetesebb munkaerőre nagyobb a kereslet: könnyebb állást találni és a várható fizetés is magasabb.

13. Valószínűleg sokkal több férfi főszerep gyűjthető össze, és az is, hogy jóval többféle karaktert alakítanak. A férfi szerepek a karakter foglalkozásával, érdeklődésével, hivatásával vannak összefüggésben (pl. katona, orvos tudós, bűnöző stb.), míg a nők sokkal inkább a női mivoltukkal (pl. anya, feleség, szerető stb.) Mindez megerősíti a társadalmi sztereotípiákat, miszerint a férfi oldja meg a világ problémáit, a nő pedig ebben támogatja. Hasonló jelenség figyelhető meg a borszín esetében is: a fehér színészek sokféle szerepet játszanak, míg a feketék magát a fekete kisebbséget jelenítik meg.

14. Az alacsonyabb bérek oka általában a kevésbé hatékony munkavégzés: a gyakorlatban ez az alacsonyabb képzettséget és/vagy a kisebb munkatapasztalatot jelentheti. Utóbbi jellemző lehet a nőkre, ugyancsak a gyereknevelés következményeként. A nők nem csak kisebb arányban találnak munkát, de a dolgozó nők is kevesebbet keresnek, mint férfi társaik. Ez már nem következik a biológiai adottságokból, semmiképp nem tekinthető természetesnek.

(A nők alacsonyabb foglalkoztatási rátájának és bérének az is lehet az oka, hogy nem vállalnak olyan munkát vagy beosztást, ami nagyon rendszertelen munkaidőt és/vagy sok túlórát követel meg, mivel ez összeegyeztethetetlen az anyai teendőikkel.)

15. A házimunka aránytalanul nagy része a nőkre hárul. Még a gyermektelen háztartásokban is sokkal nagyobb a nők otthoni munkaterhelése, mint ha egyedül élnek. A gyerekek számának növekedésével az otthoni munkára fordított idő kiszorítja a kereső tevékenységet. Az egyedülálló szülő otthoni munkája majdnem azonos a házassággal, de sokkal több időt kell töltenie kereső tevékenységgel. Még mindig érvényes a hagyományos szerepfelfogás: a kereső tevékenységet elsősorban a férfiak végzik, míg a nők a házimunkát.

16. A fogyatékossgal élők jelentős része mozgássérült, nekik az akadálymentesítés segíthet a legtöbbet. A vakok, gyengénlátók és siketek, hallássérültek számára a kommunikációt és tájékozódást kell megkönnyíteni: akadálymentesített honlapok, Braille-írással készült feliratok, tévéadások feliratozása stb. formájában. Valamennyi fogyatékkal élőknek sokat segítené a megfelelő oktatás, és az egészséges gyerekek érzékenységének növelése.

17. A speciális iskolában felkészültek Bence fogyatékoságának kezelésére, ugyanakkor a normál iskolában magasabb az oktatás színvonala. A speciális iskola bentlakásos, a fogyatékosággal élő kisgyerek egész életét meghatározza. A normál iskola fenntartja az élet mindennapi rendjét. Az integrált oktatás előnye, hogy mindkét fél megtanulja a másikkal való érintkezést: a fogyatékkal élő az épek világában való boldogulást, az egészségesek pedig azt, miképpen segíthetnek hátrányos helyzetű társaiknak. Ehhez azonban arra van szükség, hogy a tanárok és a szülők is megfelelő tájékoztatást és felkészítést kapjanak, és az iskola épületét és taneszközeit is a célhoz igazítsák.

40. A SZEGÉNYSÉG

1. Igen, méghozzá jelentős mértékben (2,29 milliárdról 1,54-re). A rendszerváltoztatással megszűnő kommunista diktatúrák és a gazdasági globalizáció lehettek az okok. Kelet-Ázsiában Kína, Dél-Ázsiában India, Latin-Amerikában pedig Brazília látványos növekedése csökkenti a szegénységet hatalmas mértékben (különösen Kínát érdemes kiemelni). Míg néhány évtizede még Ázsia (Kelet- és Dél- is) volt a legszegényebb, mára egyértelműen a Szaharától délre fekvő afrikai területek lemaradása látványos. (Igaz, ott is megfigyelhető némi javulás.)

2. Azért nem arányos, mert sok költség (pl. a lakásfenntartásé, de részben a közlekedésé is) megoszlik a háztartáson belül. A nyugdíjasok részesülnek olyan kedvezményekben (pl. ingyenes utazás), ami miatt alacsonyabb jövedelem esetén is megfelelő életszínvonal biztosítható. A létminimum elnevezés azt sugallja, hogy ez alatt a határ alatt lehetetlen megélni, ugyanakkor nagy tömegek élnek ennél sokkal kevesebb pénzből.

3. A dél-ázsiai szegénység aránya jelentős mértékben csökkent, de a népességnövekedés következtében a szegények abszolút száma nem. Afrikában a csak szerény aránybeli javulás egyenesen azt jelenti, hogy a szegények létszáma nagy mértékben nő. Kelet-Ázsia esete egészen más: a hatalmas mértékű javulás a szegények számának zuhanásában is megmutatkozik.

4. A szegénység meghatározásától is függ, hogy a szegények számát csökkenőnek vagy növekvőnek látjuk. Ha 1 dollárnál húzzuk meg a határt, akkor az abszolút szegények száma már a '80-as évektől csökkent, ha viszont csak 2 dollárnál, akkor a csökkenés csak a '90-es évektől indult el, addig a létszám növekedett. (Arányaiban már akkor csökkent a szegénység, de a népességrobbanás miatt ez mégis létszámnövekedést jelentett.) Az 1 dollárnál kevesebből élők számának csökkenése önmagában meredekebbnek tűnik, ha nem mutatjuk meg, hogy az onnan feljebb kapaszkodottak jelentős része valószínűleg a 2 dollár alatti sávba került csak.

5. Az 1. azzal a veszéllyel fenyeget, hogy elveszíti a lakását. A 3. adósságba keverheti a szegényeket. A 2., 4., 5. és 7 fizikai és szellemi kimerülést, egészségromlást eredményezhet, ami többek között a munkát is akadályozza. A 6. és 9. megnehezíti az álláskeresést, a továbbképzést. A 8. elszakítja attól a kulturális közegetől, amiben a többség él.

6. Aki munkanélküli vagy csak alkalmi munkái vannak, az általában keveset keres, és emiatt anyagilag is deprivált lesz. Természetesen van, aki azért nem dolgozik, mert túl fiatal, idős vagy beteg, ekkor nem az alacsony munkaintenzitás a szegénység oka. Szintén igaz ez a nagyon alacsony fizetésekre. A magas gyerekszám mindenképpen csökkenti az egy főre jutó jövedelmet.

7. A legfelső ötöd részesedése jelentősen nőtt, míg a középső háromé kicsit, a legalsóé pedig jobban csökkent. Magyarországnak nem az egésze szegényedik el, hanem megnőtt a különbség a gazdagok és szegények között.

8. A magas jövedelem egészségesebb táplálkozást, több sportolási lehetőséget és szabadidőt, jobb egészségügyi ellátást, kevésbé stresszes életmódot tesz lehetővé. A hosszabb élet, és annak oka, a jobb egészség több munkát tesz lehetővé, ezzel nagyobb keresetet, több képzési lehetőséget és sikeresebb karriert.

9. Nem jelenhető ki, hiszen lehetséges, hogy nagyon sok a gazdag ember is. Ha így van, akkor viszont jóval nagyobbak a társadalmi különbségek, mint a szomszédos országokban. Az EU átlagába beleszámítanak a szegény délkelet-európai országok (Románia, Bulgária) és a régebbi déli tagállamok (Görögország, Olaszország, Spanyolország, Portugália) szegényei is.

10. A nyugdíjak őrzik az értéküket, sőt az inflációhoz képest is növekednek. A nyugdíjasok között növekszik a hosszabb életű jómódúak aránya. A szegény családokban általában több gyerek születik.

11. Messze legfontosabbnak az egyházi adományokat tartják. Szintén kiemelt cél az oktatás, a szociális intézmények, az egészségügy és a jogvédelem támogatása. (A célok szerinti szétválasztás nem túl egyszerű, hiszen az egyházaknak adott adományok jelentős részét is valamilyen közcélra – szociális intézményekre, oktatásra, szegények támogatására – fordítják.) A magyar adományozói szokásokra vonatkozó tippeknél érdekes lehet, hogy a diákok szerint Magyarországon is jelentősek-e az egyházi vagy a jogvédelmi célú adományok.

12. Vannak olyan társadalmi szervezetek, amelyek nagy hatással vannak az állam vagy a piac működésére. A pártok vagy a szakszervezetek önkéntes alapon szerveződnek és közvetlenül nem gyakorolnak közhatalmat, illetve nem végeznek gazdasági tevékenységet, de nagyban befolyásolják azokat.

13. Szintén vallásos, oktatási, szociális célokra, de meglepően nagy a természetvédelmi adományok aránya is. Nincs nagyon jelentős eltérés az amerikai viselkedéstől, bár a magyar kétszer egy százalék rendszere nem teszi lehetővé, hogy az egyházaknak a világi karitatív szervezetekkel kelljen versengeniük. Az 1%-os felajánlások ráadásul nem önkéntes adományok, hanem az amúgy is kötelezően befizetendő adó egy része: az adófizető mindössze azt a fáradságot vette, hogy megjelölt egy jótékonyági célt.

14. Növekszik az adományozó kedv, ahogy Magyarországon is kezd kialakulni a polgári társadalom. Ugyanakkor a gazdasági növekedés következtében egyszerűen több pénz jut erre a célra is. Az államháztartás közel 7%-át, a GDP-nek pedig kb. 3%-át teszik ki. Valószínűleg az előzőekben említett célokra.

[Az amerikai adakozás jellemzőiről szól John List 2011-es cikke: <http://pubs.aeaweb.org/doi/pdfplus/10.1257/jep.25.2.157>]

15. A nyugdíjat az időskorúak; a családi pótlékot, gyest és gyedet a gyereket nevelő családok; a munkanélküli segínyt az állást keresők; a táppénzt a betegek; a szociális ellátásokat a rászorulóknak. Mindegyik állapot hátrányt jelent a fiatal, egyedülálló, egészséges, kereső polgárokhoz képest. Kifejezetten a szegényeknek azonban csak a juttatások töredéke jut, ami kevés segítséget jelent számukra.

16. Nagyon kevésre, hiszen a létminimum töredékét jelentik. Semmiképp sem igazolható, hiszen a gyerekek száma a kiadásokat is jelentősen növeli.

[A Smile Train-ről tájékozódni lehet a cég honlapján, illetve Stephen Dubner és Steven Levitt 2008-as, illetve John List 2013-as cikkéből: <http://www.smiletrain.org/>, http://www.nytimes.com/2008/03/09/magazine/09WWLN-freakonomics-t.html?_r=0, <https://www.psychologytoday.com/blog/the-why-axis/201310/what-can-opt-out-boxes-teach-us-about-giving-charity>]

41. ELŐÍTÉLET ÉS DISZKRIMINÁCIÓ

1. A fehérek átlagosan sokkal többet keresnek: míg a feketék nagy többsége a viszonylag szegényebb csoportba tartozik. A fehérek között szélesebb a középosztály és az elit is. Ennek oka (a később tárgyalandó diszkrimináción kívül) a feketék viszonylagos képzetlenségében, rosszabb egészségi állapotában keresendő. Ugyanakkor az alacsony jövedelem újra is termeli ezeket a hátrányokat.

2. A munkaadók úgy érezték, hogy a lila munkások képzetlenebbek, ezért inkább zöldek kezdtek felvenni. Emiatt aztán a lila munkások kevésbé voltak hajlandóak zsetonjaikat képzésre költeni, hiszen úgysem vették fel őket. Emiatt aztán a kezdeti véletlen, hogy a lilák képzetlenebbek (magyarul: kevésbé szerencsések a kockadobásban), valósággá vált: a lilák valóban kevesebb erőfeszítést tettek, véglegesítették lemaradásukat a zöldekhez képest. Az elutasítás azokat a lilákat is sújtotta, akik addig amúgy képezték magukat!

Érdeemes hangsúlyozni, hogy mindez egy rövid pszichológiai kísérlet eredménye, ahol a résztvevők nem ismerték egymást, és természetesen semmilyen valós kötődésük nem volt lila és zöld szerepeikhez.

Az amerikai feketék vagy a magyar cigányok tekinthetők lila munkásoknak: mivel folyamatos elutasításban van részük, motivációjuk is csökken, ami létrehozza az ördögi kört. A valóságban természetesen nem a véletlen múlt, ki számít lilának: a történelmi elnyomás és diszkrimináció eredményeként kerültek abba a helyzetbe, ahol vannak.

[A kísérletet Roland Fryer, Jacob Goeree és Charles Holt végezte el 2001-ben: <http://people.virginia.edu/~cah2k/cd328.pdf>]

3. Dél-Afrikában csak 1994-ben szűnt meg a „faji” elkülönítés, ottani szóhasználattal apartheid rendszere. A feketék addig elkülönített lakóhelyeken lakhattak, más iskolákba és egészségügyi intézményekbe járhattak, csak számukra engedélyezett munkát végezhetek. Ennek eredményeképpen szélsőségesen különböző a mai Dél-Afrikában is a fehérek és feketék anyagi helyzete, ezzel összefüggésben a képzettsége, egészségi állapota, életkörülményei.

4. Már az enyhe rokon- és ellenszenv is költözést eredményez: a figurák csak azt akarják elkerülni, hogy másféle többség vegye őket körül. Minden költözés átalakítja azonban a környék többségi viszonyait, és újabb bábuk kerülnek idegen többségű környezetbe, és fognak emiatt elköltözni. Ez alakul láncreakcióvá, és addig tart, amíg ki nem alakul egy a képen láthatóhoz hasonló szegregált egyensúlyi állapot.

A valóságos szegregált lakónegyedek kialakulását modellezi, ahol pl. a kisebbségek megjelenése a többségiek elköltözési hullámát váltja ki egy drágább környékre. Érdekes azt is megjegyezni, hogy ha egyszer már kialakultak a szegregált lakónegyedek, azok már akkor sem fognak megváltozni, ha időközben a polgárok teljesen elfogadókká váltak. Csak azért nem kezdenek el költözni, hogy ne a saját csoportjukhoz tartozók körében lakjanak.

[A modellt Thomas Schelling alkotta meg 1971-ben, akkor még sakktáblán. A leírt számítógépes szimulációt magyar nyelven is ki lehet próbálni: <http://ncase.me/polygons-hu/>]

5. Az egyik következménye, hogy minden szereplő természetesnek fogja tekinteni az elkülönülést, és nem tanulja meg a másik csoport tagjaival való együttműködést. Sőt, mindez megerősíti azt a képzetet, hogy a másik csoport tagjai lényegileg mások. Vannak ezen felül gyakorlatibb következmények is. Mivel a feketék általában szegényebbek, az általuk lakott környékek is azok, rosszabb a közszolgáltatás, nagyobb a bűnözés, ami az ott felnővők esélyeit rontja egész életükre szólóan.

[Az emberi agy működéséről, a döntéshozatal két módjáról Daniel Kahneman könyvében lehet olvasni: Gyors és lassú gondolkodás, Budapest, HVG, 2013]

6. Kizárólag külső jegyek alapján: a bőrszín, a haj színe és jellege, a szem színe és formája stb. Ez azonban nem tükrözi az emberek közti valódi genetikai különbségeket, mivel csak néhány, lényegtelen tulajdonságot emel ki a kategorizálás. Tudományos értelemben tehát ez téves rendszerezés. Súlyos következménye, ha az embereket ez alapján osztályozzák, és úgy vélik, hogy egyéb tulajdonságaik (pl. értelmi képesség, szorgalom stb.) is összefüggenek ezzel.

7. Azért fontos, mert ebből következik, hogy a faji megkülönböztetést is lehet-e természetesnek beállítani: az egyes emberfajták másra lennének alkalmasak. Azért hatalmi kérdés, mert a rasszizmus nem csak megkülönbözteti az embereket, de mindig értéksorrendet is felállít, és a történelem során mindig a fehérek uralmát támogatta a színes bőrűek (vagy más okokból nem európainak minősítettek) felett. Ha viszont a faji kategóriák csak képzeltek, pontosabban társadalmi konstrukciók, akkor fehérnek lenni is csupán képzelgés: az ezzel járó előjogok és felsőbbrendűség-tudat megnyilvánulása.

(Természetesen nem csak fehérek lehetnek rasszisták. A rasszizmus mindenképp káros és elítélendő, akárkiben nyilvánul is meg, de tény, hogy a történelemben és a jelenben is a fehérek rasszizmusa okozza a legtöbb kárt, uralmi helyzetüknél fogva.)

8. Természetesen a legkülönbözőbb csoportokhoz: nők és férfiak, idősek és fiatalok, valószínűleg különböző foglalkozásúak, családi állapotúak. A táblák alapján a roma, a magyar és az európai közösséghez, sőt az egész emberiséghez tartozónak vallják magukat. Ennek mondandója nyilvánvalóan az, hogy fontosabb a lényegi azonosság (ember, európai, magyar), mint a lényegtelen különbség (roma vagy nem roma).

9. A feladat célja, hogy ráébredjünk a többséghez tartozókat, hogy számukra természetes dolgok másoknak nem adtak meg. A megfordított állítások valószínűleg elég meglepőek vagy akár sokkolóak is (pl. Nem találok bőrszínű sebtapaszt vagy alapozó krémet. A rendőr megállít a bőrszínem miatt.)

10. A csendőr önmagában a rend fenntartója és helyreállítója. Az ellenzékietek azért cigánynak ábrázolta, mert ez előhívta az olvasók előítéleteit: nem dolgoznak, csak lármáznak és panaszkodnak, sőt esetleg tisztességtelenek is. A csendőr és a cigány együtt ismerős kép lehetett: a karhatalom csupán a külső alapján rendszeresen zaklatta a gyanúsnak minősített kisebbséget, a többség pedig ezt tűrte vagy helyeselte.

[A cigánysággal kapcsolatos előítéletekről és azok dualizmus-kori előzményeiről lásd Dupcsik Csaba könyvét: A magyarországi cigányság története, Budapest, Osiris, 2009]

11. Oda-vissza hatás érvényesül: pl. ha több a fekete kosaras, akkor a fekete fiatalok körében lesznek népszerűek, emiatt több fekete fiatal akar kosaras lenni, ami újratermeli a fekete többséget (miközben mindez visszatartja a fehéreket). Hosszabb távú hatások lehetnek, hogy később is befolyásolja a csoportválasztást az ízlés (zene, sport, öltözködés stb.), és az ezekhez kötődő egyéb jellemzők. Pl. ha valaki vitorlázik vagy operába jár, akkor valószínűleg eleve gazdag családból származik, de a vitorlás/operai ismeretségei révén később is ez lesz a mintaadó környezet számára. Nagyobb valószínűséggel választ innen magának barátot, párt, ami újra megerősíti a csoporthoz tartozását.

12. A rabszolgaságból felszabadultak és közvetlen utódaik alig rendelkeztek anyagi javakkal, teljesen képzetlenek voltak és korábban nem vehettek részt a társadalmi életben sem. Ez az örökség több generáció alatt sem múlik el nyomtalanul. Az amerikai feketék sorsa közismert, és jelentős intézkedések történtek a történelmi hátrány behozására. Ennek ellenére a mai napig hátrányos helyzetű kisebbséget alkotnak. A magyarországi cigányság helyzete abban különbözik ettől (és emiatt valójában súlyosabb is), hogy kevesebb társadalmi figyelem irányul rájuk, és gyakoribbak az áldozatokat hibáztató hangok is.

13. A fehér diákok között a tanulmányilag sikeresek a népszerűek, míg a fekete és spanyolajkúak között a kiemelkedő siker népszerűtlenséghez vezet. Ennek eredménye, hogy a fehér diákokat társaik is ösztönzik az iskolai sikerre, míg a kisebbségeket éppen visszafogják, mivel azt gyanítják, hogy sikerei révén el fogja hagyni eredeti közösségét, „fehéreként viselkedik”. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a kisebbségek általában képzetlenebbek, emiatt pedig szegényebbek.

[A „fehéreként viselkedésről” Roland Fryer és Paul Torelli írt 2005-ben: <http://www.nber.org/papers/w11334.ack>]

14. Azért nem elegendő, mert az induló esélyek egyenlőtlensége miatt maga a verseny csak vicc. Az 1960-as években zajlott a polgárjogi mozgalom, amikor a feketék száz évvel a rabszolga-felszabadítás után kikényszerítették a rasszista, faji elkülönítést eredményező helyi törvények eltörlését, és azt hogy érvényesíthessék választójogukat. A mozgalom jelképe és mártírja Martin Luther King volt. A láncra vert emberek egyértelműen a fekete rabszolgákra utal, a verseny az amerikai élet természetes velejárója, az USA szívesen láttatja magát a lehetőségek országaként.

[A pozitív diszkrimináció új értelmezéséről Glenn Loury írt 1997-ben: <http://www.bu.edu/irsd/articles/howtomnd.htm>]

15. A népszerűségükön keresztül elérnek különböző politikai vagy világnézeti táborokhoz tartozó embereket, és viselkedési mintát nyújtanak, főleg a fiataloknak. Az, hogy mindez egy sci-fi-ben történt azt is jelentheti, hogy a film készítésének jelenében a helyzet erre még nem érett meg. (A képet árnyalja, hogy ugyan az eredeti Star Trek sorozatban az űrhajó legénységében afrikai, orosz és japán származású űrhajós is van, a három főszereplő közül kettő fehér amerikai, a harmadik pedig fehér színész által játszott földönkívüli. A későbbi sorozatokban aztán a kapitány fehér francia férfi, afroamerikai férfi, illetve fehér amerikai nő lett.)

16. A csattanó az, hogy 43 fehér elnök után végre következik egy fekete. Fontos kiemelni és értékelni, hogy végre megérett az idő erre is, a feketék egyenrangúsága ezt is jelenti. Problémás viszont, hogy a rajz Obama feketeségét emeli ki, mintha ez lenne az egyetlen, vagy legalábbis legfontosabb tulajdonsága, mintha csak ebben különbözne a többiektől (ebben viszont jelentősen eltérne tőlük). Mindez azonban csak akkor igaz, ha a társadalom a bőrszínét fontosabbnak tartja, mint a programját, a képességeit.

[A középkori zsidópogromok és a náciizmus összefüggéséről Nico Voigtlaender és Hans-Joachim Voth írt 2011-ben: <http://www.nber.org/papers/w17113.pdf>]

42. A DEMOKRÁCIA

1. Az első generációs jogok a legrégebbiek, és ezért a legáltalánosabban elfogadottak. Valódi jogok abban az értelemben, hogy viszonylag pontosan megfogalmazottak (pl. a szólásszabadság meddig terjed ki, mi korlátozhatja stb.), ezért bíróság előtt kikényszeríthetők (megállapítható, hogy történt-e jogsértés). Alapvetően az állami cselekvést korlátozzák az egyén érdekében (ez azt is jelenti, hogy „olcsók”, hiszen az államnak nem kell tennie semmit). A második generációs jogok újabbak és alkalmazásuk vitatható. Inkább célkitűzések, mint jogok, hiszen megfogalmazásuk homályosabb (pl. mit jelent a létminimum egy adott országban), ezért bíróság előtt szinte lehetetlen a kikényszerítésük (a bíróság nem tudja megállapítani, hogy az állam „mindent” megtett-e, legfeljebb azt, hogy valamilyen konkrét intézménye, pl. a kórház fogadta-e az állampolgárt). Alapvetően az állam szerepvállalását várják el, ennek mértéke azonban költségvetési kérdés (ezért „drágák” is). A harmadik generációs jogok még meghatározatlanabbak, hiszen alig vannak rögzítve, ráadásul az sem világos, kinek kellene biztosítani, ill. hol, kinél kellene kikényszeríteni őket (pl. ki felel a világbékéért?).

[Az emberi jogok három generációra való felosztását először 1977-ben Karel Vasak javasolta.]

2. Az első generációs jogokat. Biztosításukhoz elegendő az „éjjeliőr állam”: a rendfenntartó, igazságszolgáltató és kormányzó intézmények fenntartása.

3. A második generációs jogokat. Biztosításukhoz viszont jóléti államra van szükség: társadalombiztosításra, egészségügyi és oktatási rendszerre, szociális védőhálóra. (Ezekről a 48., 49., 50. és 51. leckékben lesz szó.)

4. Az 1. cikk említi a testvéri szellemet, a 28. pedig a nemzetközi viszonyokat: a nemzetközi együttműködés biztosíthatná a harmadik generációs jogok rögzítését.

5. Azon az alapon, hogy a többség pusztán szám, és semmi sem biztosítja, hogy igaza is van. Ha nem tartja tiszteletben, attól a demokrácia még működhet: tisztelni nem kell a hibásnak tartott többségi véleményt. Ha azonban nem is engedelmeskedik, akkor a demokrácia nem működik: a hatalmat nem lehet békésen gyakorolni. Valószínűleg valamilyen tekintélyuralmi rendszert támogatna, ahol az uralkodó, az egyház vagy egy kiváltságos réteg akarata érvényesül, amiről úgy tartják, hogy az igazságot közvetíti. A gond ennek az ellenőrizhetetlensége: nincs mindenki által elfogadott módja annak, hogy bizonyítsuk az egyetlen igazság létét, így aztán azt sem, ki lenne a birtokosa.

6. A feltételes mód jelzi, hogy az ember általában nem lát tisztán, nem gondolkodik racionálisan és nem cselekszik érdek nélkül. Mégis tisztában van azzal, hogy saját elfogultságain, érzelmein és érdekein túl is létezik a közérdek és a közjó, és törekedhet döntéseiben annak az érvényre juttatására. A demokráciában nem egyetlen ember gyarlóságán múlik mindez, hanem az állampolgárok hibái kioltathatják egymást.

7. Plurális társadalom: a modern államok lakossága megoszlik származási, nemi, világnézeti és még számos szempontból, a demokráciának azonban mindannyiukat kell képviselnie anélkül, hogy uniformizálni akarná sokszínűségüket. Képviseleti rendszer: a választások révén megőrzi a hatalom ellenőrzésének alapelvét anélkül, hogy minden állampolgárnak folyamatosan a közügyekkel kellene foglalkoznia; nem kell mindig arról dönteni, hogy mit tegyünk, csupán arról, hogy ki tegye. Magántulajdon és piac: egyrészt a sokszínűség és az emberi jogok biztosítása miatt nehezen elképzelhető a tiltása, másrészt a magántulajdon az államtól való függetlenség egyik biztosítéka, ami a hatalom ellenőrzését megkönnyíti. Emberi jogok: a demokratikus döntések sem kérdőjelezhetik meg az emberi jogokat, így kialakul a polgárok közti és a demokráciába vetett bizalom, hiszen senkinek nincs félnivalója. Jogállamiság: biztosítja a polgárok egyenlőségét, hiszen tilosak a diszkriminatív döntések, az egyedi szabályok. Világnézeti semlegesség: az állam nem ad igazat polgárai egyik csoportjának sem világnézeti kérdésekben, hanem csak a közösen elfogadott alapelvek szerint dönt és cselekszik, igyekszik konszenzust teremteni.

8. Mindkét esetben a választás jelenti az ellenőrzés legfontosabb módját. A parlamentáris rendszerben a törvényhozás és a végrehajtás erőteljesen összefonódik, ellenőrzése is együtt történik: a választásokon nem csak képviselőket választanak, hanem a pártok közti erőviszonyok alapján áll fel a kormánytöbbség is. Az elnöki rendszerekben a két hatalmi ágat külön választják meg. A klasszikus elválasztás tehát csak az utóbbi rendszerben érvényesül. A parlamenti rendszerben a törvényhozás alapfeladatán túl a kormánytöbbség fenntartásával is foglalkozik, míg az elnöki rendszerben csak a törvényalkotással.

9. A többségi rendszer előnyei főleg a stabilitás és a kiszámíthatóság. Csak kevés párt verseng, ezért általában egyikük egyértelmű győzelmet arat. A választók számára is egyértelmű, ki fog kormányozni. Az arányos rendszer ezzel szemben inkább igazságos és „ésszerű”. Többféle véleményt képes megjeleníteni, hiszen sok, kisebb párt működhet. A mandátumokat igazságosabban lehet kiosztani, a győztes nem visz mindent. Hátrányaik éppen fordítottak. A vegyes rendszer igyekszik fenntartani a stabilitás jelentette előnyt, de egyben csökkenteni is azt az igazságosság érdekében.

10. A szavazatok 60%-ával a mandátumok 100%-át szerezte meg a többségi rendszerben. A fő gond, hogy a nagyon jelentős kisebbségi vélemény (40%!) egyáltalán nem kapott képviseletet. Ha több párt indulna, akkor az is előfordulhatna, hogy a párt a szavazatok kisebbségével lesz akár abszolút győztes (az ábrán látható példa szerint elég, ha csak két szavazatot szerez az ötből, ha a másik három szavazat három kisebb párt között oszlik meg). Az arányos rendszerben a

szavazatok szintén 60%-ával a mandátumok 67%-át kapta. Azért nem tökéletesen arányos, mert a képviselők száma mindenképpen jóval kisebb a választókénál, így a mandátumot nem eredményező töredékszavazatok itt is elvesznek.

11. Akár a múltból, akár a jelenből rengeteg példa sorolható fel, sok eset több konfliktusterületet is lefed (pl. két világháború közti Magyarországon az Egységes Párt és a Szociáldemokrata Párt, a második világháború után az FKGP és a munkáspártok, az USA-ban a Republikánus és a Demokrata Párt, az angol Konzervatív Párt és a Liberális Párt, majd Munkáspárt stb.).

12. Előnye az egyszerűsége: világos az egyes pártok egymáshoz képesti távolsága, így a koalíciókötési lehetőségek (pl. lehet jobboldali, baloldali vagy centrumkoalíció, de nem lehet szélsőjobb-liberális stb.). Hátránya, hogy a pártok nem csak egy törésvonal mentén különböznek, így aztán a távolságuk is lehet eltérő (pl. bizonyos országokban lehetséges a mérsékelt jobb- és baloldal koalíciója a liberálisok nélkül, hiszen ez a három pólus kétdimenziós ábrázolásban „egyenlő távolságra” van egymástól).

13. Csak Nyugaton jellemző a klasszikus bal- és jobboldal: előbbinél az újraelosztás a modern értékekkel, utóbbinál a piacpártiság a hagyományos értékekkel fonódik össze. A különbség oka lehet az, hogy a baloldal haladáspártisága Nyugaton a piaci viszonyok bírálatát és szabályozását jelenti a XIX. század óta, míg Keleten a rendszerváltoztatáshoz kapcsolódóan éppen a nyugati, piacgazdasági minta átvételét.

[A pártrendszerekről lásd Enyedi Zsolt és Körösi András könyvét: Pártok és pártrendszerek, Budapest, Osiris, 2001]

[A demokrácia és a liberális demokrácia elméletéről lásd Giovanni Sartori könyvét: Demokrácia, Budapest, Osiris, 1999]

43. NEMZET ÉS ÁLLAM

1. A nemzet nehezen meghatározható fogalom, de leginkább az egy államhoz és/vagy egy nyelvi-kulturális közösséghez tartozók alkotják. Politikai összetevő maga a közös állam, annak intézményei és értékei, illetve ezek közös történelme („közös sors”). Kulturális összetevő leggyakrabban a nyelv, de lehet a vallás is, illetve különféle kulturális jellemzők (öltözködés, táplálkozás, építkezés, művészetek, szokások stb.) halmaza. Az amerikai nemzet esetén a politikai tényezők látszanak dominálni, melynek tagjait kulturális és származási különbözőségük ellenére köti össze a közös jog, politikai rendszer és ezek története. A cseroki nemzetnél a kulturális jegyek, pl. a közös származástudat és kultúra, ill. részben a nyelv lehet hangsúlyosabb. A cseroki nemzet egyben az amerikai nemzetnek is része.

Már itt felmerül, hogy ez az elválasztás problémás. Hiszen az amerikai nemzetnek is van közös nyelve és kultúrája, nem is olyan rég pedig még vallásilag és származásilag is egységesebbnek számított (protestáns északnyugat-európai). A cseroki nemzetnek pedig van politikai autonómiája, amiről maga a címer tanúskodik, ugyanakkor többsége nem beszél cserokiul és sokan részben-egészen nem amerikai őslakosoktól származnak. Valójában tehát mindkét nemzetnél egyszerre vannak jelen politikai és kulturális tényezők, amik összefüggenek és egymást erősítik.

Mindkét nemzetnél felmerülhet összekötő kapocsként még az ország, a terület, erre a nemzetállam fogalmánál visszatérünk.

2. Kizárólag politikainak esetleg az amerikai kontinens nemzeteit lehetne minősíteni, míg kizárólag kulturálisnak önálló állammal nem rendelkező népeket, mint pl. a baszkok vagy a

kurdok. A valóságban azonban minden politikai nemzet rendelkezik közös kulturális jellemzőkkel (gondoljunk az amerikai zenére vagy filmekre), és minden kulturális nemzet politikai önállóságra törekszik vagy már részben meg is szerezte azt (pl. a spanyolországi Baszkföld vagy az iraki Kurdisztán autonómiája).

A magyar nemzet jelenti egyrészt Magyarország polgárait nyelvtől, kultúrától, származástól függetlenül, ebben az értelemben politikai nemzet. Másrészt azonban jelenti a magyar nyelvű közösséget országhatároktól függetlenül, ebben az értelemben kulturális nemzet. A két fogalom azonban összemosódik, hiszen a magyarországi kisebbségek és az ide érkező bevándorlók jobbra asszimilálódnak, a határon túli magyarok pedig a XX. században többször is Magyarország, így az itteni politikai közösség része voltak. A kárpát-medencei magyarság közös történelme valójában a közös állam történelme, azaz mégsem a kulturális, hanem az akkori politikai nemzeté.

[A nemzetek modern megközelítésének egyik alapműve Benedict Anderson könyve: Elképzelt közösségek, Budapest, L'Harmattan, 2006]

3. Rooseveltnél a közös értékek (szabadság és egyenlőség) kötik össze, míg a származás és a vallás nem. Az amerikai kontinens nemzetei bevándorló társadalmakból alakultak ki, nyelvi és kulturálisan kapcsolódnak az eredeti gyarmatosítóhoz, származásilag pedig teljesen sokszínűek. Valójában azonban a többi nemzet sem homogén egység, a folyamatos be- és kivándorlás, a kulturális hatások alakítják őket.

4. Deutsch szerint a nemzet tagjai rokoni érzelmeket táplálnak egymás iránt, de szomszédaikat utálják. Gellner szerint mindenki elzárkózva a nemzet kanonizált kulturális értékei láttán/hallatán. Deutsch etnikai, Gellner kulturális nemzetéről beszél elsősorban, de a „szomszédok utálatát” és a nacionalizmusról írott könyve a politikai nemzetfogalomra utal.

[A nyelvek elmosódott határaitól lásd Kálmán László és Trón Viktor könyvét: Bevezetés a nyelvtudományba, Budapest, Tinta, 1990]

5. Sukarno a nemzettudatot a nemzetállam alapjának tartja, de valójában indoklása fordított: mivel Indonézia egységes állam, az indonéz nemzettudat a lényeges, nem az egyes szigetekhez köthető. Azaz nem feltétlenül az az ok-okozati sorrend, hogy bizonyos tényezők nemzetté kapcsolnak össze embereket, majd a nemzet államot alapít, hanem lehet fordítva is: az állam létrehozza a nemzettudatot, amely aztán megteremti az összetartó kapcsolatokat is. Sőt, ez a sorrend valószínűbb.

6. A modern magyar nemzet a reformkorban és az 1848-as forradalommal jött létre. Ekkor lett a kiváltságosok szűk nemzetéből az egyenjogú állampolgárok nemzete, amely többnyire magyarul beszélt.

7. A középkor- és korai újkor Magyarországon lakóit a vallásuk, társadalmi státuszuk és csak ezek után az anyanyelvük határozta meg. A nemzetté válás lerombolta a kiváltságok és a keresztény felekezetek válaszfalait. Ugyanakkor hirtelen fontossá vált a nemzetet a mindennapokban és érzelmi szinten is összekötő nyelv és kultúra. Az ezek alapján 'magyar' és pl. 'szlovák' kategóriába osztott népesség saját történelmet kapott: a magyarok a mai napig magukénak érzik a középkori Magyar Királyság teljes történelmét, jóllehet annak lakosai nem mind magyarul beszéltek, míg a szlovákok magukat meghódított népként határozták meg és a honfoglalást megelőző virágkort konstruáltak maguknak (Nagy-Morávia). A magyar nemzettudat sokáig nem fogadta be a zsidókat és cigányokat sem, megteremtve ezeknek a kategóriáknak a korábbi, önálló történetét.

8. Dinasztikus birodalom volt pl. a Habsburgoké, nemzetállami központú a Brit Birodalom. A nemzetállamok területüket a nemzet kizárólagos és „szent” tulajdonának tartják, amelynek védelme a nemzet minden tagjának megkérdőjelezhetetlen kötelessége. A XX. század háborúi különösen nagy pusztítással jártak, mivel a nemzetállamoknak sikerült lakosságukat minden korábbinál nagyobb mértékben mobilizálni, és ezt részben a „szent haza” védelmével indokolták.

9. Mert még viszonylag friss volt a szovjet megszállás emléke. Előnye, hogy Magyarország védelmet élvez a nagyhatalmi hódító szándékok, a helyi konfliktusok vagy terrortámadás esetén. Hátránya, hogy Magyarország is kötelezhető arra, hogy részt vegyen olyan konfliktusokban, melyek közvetlenül nem érintik. Ezzel jelentősen korlátozódik az önálló magyar külpolitika, hiszen tekintettel kell lenni a szövetségesekre.

10. Előnye a világkereskedelem nagyfokú bővülése, ezzel a gazdasági lehetőségek növekedése. Hátránya lehet, hogy a tagállamok nem alkalmazhatnak protekcionista gazdaságpolitikát. (A VIII. fejezetben többször lesz szó arról, hogy a piaci verseny általában több előnnyel jár, mint az állami beavatkozás. Maga a világkereskedelem bővülése is azt mutatja, hogy a protekcionizmus hátráltatja a gazdasági fejlődést. A „saját” termelés védelme mindig magasabb árakat jelent, ezért a „saját” fogyasztók kárát látják.) Ezzel jelentősen korlátozódik az önálló magyar gazdaságpolitika, sőt a szabad kereskedelem miatt a pénzügyi politika is (a forint árfolyama is a behozatal és kivitel egymáshoz viszonyított mértékétől függ, erről még a 47. leckében lesz szó).

11. Pl. gazdasági (WTO, IMF, Világbank, OECD), biztonsági (NATO, EBESZ), politikai (Európa Tanács, V4), komplex (ENSZ, EU). Pl. világszervezet (ENSZ, WTO, IMF, Világbank), több kontinensre kiterjedő (OECD, NATO, EBESZ), európai (EU, Európa Tanács), regionális (V4).

12. Magyarország sokkal több pénzt kap az Uniótól, mint amennyit befizet. Ennek oka, hogy az Unió célja a fejletlenebb térségek támogatása, és Magyarország a szegényebb tagállamok közé tartozik. Ezen kívül az Unió támogatja a mezőgazdaságot is, és Magyarország jelentős agrárszektormal rendelkezik.

13. Pl. gazdasági-gyakorlati (helyben lakás, megélhetés), biztonsági (büntetlenség, nemzetbiztonság), elkötelezettség (nyelvtudás, állampolgári ismeretek). A (2) bekezdés a családegyesítést teszi lehetővé: a magyar állampolgárok nem magyar családtagjait lehet könnyebben honosítani. A (3) bekezdés a határon túli magyaroknak nyújt kedvezményt (illetve természetesen a kivándoroltak leszármazottaira is vonatkozik).

14. Mert ezekben az országokban jelentős magyar kisebbség él. Vélhetően vannak ennek politikai okai (diszkrimináció előli menekülés, háborús helyzet, saját kulturális közeg keresése), de gazdaságiak is (Magyarország relatív fejlettsége). Szlovákia hiányzik a sorból, talán mert ott a fenti tényezők sokkal kevésbé érvényesülnek.

[A vérségi elvnek az állampolgárságra vonatkozó következményeivel kapcsolatos becslés Jared Diamondtól származik. Az európai néesség genetikai vizsgálatát Krishna Veeramah és John Novembre végezte el 2014-ben:

http://life.bio.sunysb.edu/ee/veeramahlab/pubs/VeeramahNovembre_2014_CSHSP.pdf.

A korai magyarság származásának problémáiról Mende Balázs írt cikket 2008-ban :

<http://www.matud.iif.hu/08okt/03.html>]

44. A MAI MAGYAR DEMOKRÁCIA

1. Az Alaptörvény rögzíti a tankötelezettségét, a köznevelési törvény írja le az egyes iskolatípusokat, így a gimnáziumot is, és miniszteri rendelet határozza meg az érettségi vizsga tartalmát és formáját. Az alkotmány tehát az alapelvet rögzíti, a törvény a tartós intézményrendszert, a rendelet pedig a könnyebben változtatható, konkrét működési szabályokat.

2. Mert rögzíti az emberi jogokat és a demokrácia intézményrendszerét is. Megváltoztatásának szigorú szabályai biztosítják, hogy az alapvető jogok csak rendkívül indokolt esetben változhatnak.

3. Nemzet alatt a kulturális nemzetet érti, hiszen a szöveg a határon túli magyarokra utal. Politikai közösségen viszont a politikai nemzetet érti, mivel annak minden állampolgár tagja, a más nyelvi-kulturális közösséghez tartozók is.

A nemzetiség tehát a magyar politikai nemzetnek más kulturális nemzethez (pl. német, román) tartozó tagjai. Azért ezt a kifejezést használja, mert a nemzet szó a két nemzetfogalom összemosódása miatt nem lenne egyértelmű.

4. Mindenkinek két szavazata van. Az egyiket egy egyéni jelöltre adhatja, aki vagy győz (ő kapja a legtöbb szavazatot), vagy nem. Utóbbi esetben a szavazat töredékszavazatnak minősül és az országos listára kerül. Ha viszont a győztes jelöltre szavazott valaki, akkor a szavazat egyéni mandátumot eredményezett. Ekkor is töredékszavazatnak számít azonban, és az országos listára kerül annyi szavazat, amennyivel a második helyezett szavazatszámánál többet kapott a győztes. A második szavazatot valamelyik pártlistára adhatja a választópolgár. Ezeket összeadják a párt töredékszavazatival, és ezek alapján számolják ki a mandátumokat. A listás szavazat csak akkor veszik el, ha az adott párt nem kapott 5%-nyi szavazatot.

Mellette: Különben a győztesre leadott „felesleges” szavazatok elvesznének.

Ellene: A kompenzációs lista célja, hogy a többségi rendszer aránytalanságát némileg tompítsa. Mivel a listáról eleve kevesebb mandátum osztható ki, mint ahány egyéni választókerület van, a kompenzáció nem arányosítja a választási rendszert, csak a torzítását enyhíti. A győztesekre leadott szavazatok beszámítása tehát ezt az arányosítást fordítja vissza.

5. A két nagyobb erő, leginkább a Fidesz és kisebb mértékben a Baloldal esetén érvényesül a többségi rendszer hatása: mivel egyéni választókerületekben is nyertek, mandátumaik aránya nagyobb, mint szavazataiké. A Jobbik és az LMP esetén az arányos rendszer hatása, hogy egyáltalán bekerültek az Országgyűlésbe, hiszen egyéni választókerületi győzelmek híján csak listáról szerezhettek mandátumot. Az már a többségi rendszer hatása, hogy mandátumaik aránya jóval kisebb szavazataikénál.

6. Szélsőbaloldali erő 1990 óta nem volt a magyar törvényhozásban. A mérsékelt baloldalhoz tartozik az MSZP, illetve újabban a DK és az Együtt-PM. Az LMP helye zöldpártként a baloldalon lenne, de Magyarországon inkább a centrumhoz sorolható. A centrumhoz tartozott eredetileg a liberális SZDSZ és a Fidesz, de ez a pólus később felbomlott. Az SZDSZ csak az MSZP-vel lépett koalícióra, a Fidesz pedig átlépett a mérsékelt jobboldalra, és ma már nemzeti-konzervatív, ill. kereszténydemokrata pártnak tekinthető. Parasztpártként a centrumhoz tartozhatott volna a FKgP is, de egyértelműen a jobboldalon állt. A mérsékelt jobboldalon tehát rajta kívül az MDF és a KDNP, majd később a Fidesz helyezkedett el. A szélsőjobboldalon a MIÉP, később pedig a Jobbik található.

7. Teljesen állandó csak a Külügy- és a Honvédelmi Minisztérium, de viszonylag stabil volt még a Belügy- és az Igazságügyi Minisztérium is. Ezek „klasszikus”, régóta létező és jól elkülöníthető feladatkörrel rendelkező minisztériumok. Gyakori viszont az átalakulás a gazdasági, illetve a humán területeket felügyelő minisztériumok esetén.

8. Az eseteknél az különösen érdekes, hogy a fellebbezés megváltoztatta-e az ítéletet, és ha igen, milyen indokkal.

9. A tízezernél kevesebb lakosú településen 3 (ha az egyéni listás szavazatokat egynek számítjuk: valójában a képviselőtestület létszámától függő számú), a nagyobb településeken szintén 3, de ha megyei jogú városról van szó, akkor csak 2 (hiszen az ott lakók nem szavaznak a megyei közgyűlésre), Budapesten pedig 4.

Az egyéni listás rendszer nagy előnye, hogy minden egyes személyre külön lehet szavazni vagy nem szavazni. Ehhez azonban a jelöltek ismerete szükséges, ami csak a kistépüléseken valószínű. A nagyobbakban a pártlistákon „csomagban” lehet csak a jelöltekre szavazni: nem lehet, de nem is szükséges valamennyit személyesen ismerni, ott van védjegyként az őket indító párt.

ÖSSZEGEZÉS

1. Három közösség: a háromszögek, a piros formák és a kis alakok közösségéé. Nem lehet eldönteni, melyik az „igazi” közössége, ez attól függ, melyik identitását vesszük alapul. Éppen így az emberek esetében sincs feltétlenül „igazi” közösség, sőt az egyes közösségekhez való tartozás fontossága, intenzitása az élet során természetes módon változhat.

2. Az első ábrán hét kör képviseli a többségi véleményt, de elkötelezettségük nem egyforma: négyen nagyon, hárman csak mérsékeltlen elkötelezettek. A kék kör képviseli a kisebbségi véleményt. A második ábrán már bomlóban van a többség, az egyik kör a kék véleményhez kezd csatlakozni, a kevésbé elkötelezett pirosak leválnak a többségről. A harmadik ábrán már szaporodik a kék vélemény tábora, de megjelenik egy harmadik, sárga alternatíva is. A negyedik ábrán kialakul egy új, kék többség öt körből, szintén eltérő mértékű elkötelezettséggel, de fennmarad a piros, és megszilárdul kisebbségiként a sárga álláspont is. Azért nagyon fontos, hogy már kezdetben legyen kék kisebbségi vélemény, mert a bizonytalanabb pirosak emiatt válnak le a többségről. Minderre csak akkor nem lenne szükség, ha a piros vélemény örökre igaz maradna, ami a való világban lehetetlen.

3. Marat szerint a demokrácia helyett inkább az életfeltételek javításával kellene foglalkozni, elmélet helyett a gyakorlattal. Jefferson szerint a demokrácia zsarnoksága csak a zsarnokok létszámában különbözik más formáitól.

Marat felvetése megfordítva: Mire jó a szabadság hiánya azoknak, akinek nincs kenyere? Azaz miért lenne jobb a szegényeknek, ha még szabadság sem lenne, ami pl. lehetővé teszi, hogy elmondják, nincs kenyерük. Az életminőség rettenetesen fontos, de nem áll szemben a szabadsággal és a demokráciával, sőt utóbbiak megléte könnyebbé teszi előbbi javítását is.

Jefferson felvetése megfordítva: A demokrácia hiánya a kevesek uralma, ahol a kevesek elvehetik mindenki más jogait. Azaz a jogfosztás nem a demokráciából, pontosabban a többségi döntés elvéből következik, hanem abból, hogy érvényesülnek-e az emberi jogok, a törvény előtti egyenlőség és a törvények uralma. Ha nem, akkor bármilyen döntési mechanizmus zsarnoksághoz vezethet. Ha igen, akkor viszont nincs érv a demokrácia ellen.

VIII. FEJEZET: A GAZDASÁG, A PÉNZ ÉS A MUNKA VILÁGA

45. A PIAC

1. Keynes javaslatai az állam beavatkozását szorgalmazták (állami megrendelések, közmunka, piacvédelem vámokkal, inflációs politika, stb.), tehát Friedman valamennyit ellenezte. A szocialista tervgazdaságot is kritizálta. A piaci csere társadalmi hasznát az együttműködés előmozdításában látja.

3. 1820 és 1900 között, tehát a XIX. században. Ez az iparosodás kora, ekkor válik a Nyugat gazdaságilag sokkal fejlettebbé a világ többi részénél. (A történelem nagy részében tehát az anyagi javak töredéke állt az emberek rendelkezésére, az utóbbi másfél évszázadban a példátlan bőség kora köszöntött be.)

4. A legfontosabb gazdasági mozgatórugó az önérdék, és azzal, hogy mindenki ezt követi, egyre eredményesebben termel, azaz egyre több és jobb termék és szolgáltatás lesz. A „láthatatlan kéz” ennek a működése: a gazdasági fejlődés mindenkinek jó, de az egyes emberek nem erre, hanem a saját gyarapodásukra törekszenek, mégis előmozdítják a közjót is.

5. Vállalkozóként: békés körülmények, vállalkozás szabadsága, profitszerzés szabadsága, szabad verseny, magántulajdon, árszabás szabadsága. Befektetőként: békés körülmények, befektetés szabadsága, tőkeképzés szabadsága, magántulajdon. Munkavállalóként: békés körülmények, munkavállalás szabadsága, árszabás szabadsága (a bér a munka ára). (Természetesen áttételesen mindegyik elem mindenhova illik, hiszen pl. a munkavállalónak is érdeke a vállalkozás szabadsága, hiszen csak akkor lesz elég munkahelyet teremtő vállalkozás.)

6. Azért, mert mindkét esetben felmegy az ára, és a felhasználónak ez elegendő jelzés arra, hogy kevesebbet használjon fel belőle (vagy maga is növelje a saját, önből készült termékének az eladási árát, ha tudja). Az ár ismerete mentesít minden egyéb információ megszerzésének szükségétől.

7. A vízszintes (menyniség) tengely mentén való eltolással. Az egyensúlyi ár megváltozna (nőne vagy csökkenne attól függően, hogy a keresleti vagy a kínálati görbét toljuk-e el, és milyen irányban).

8. Attól, hogy egyedül van-e vagy van-e versenytársa (a monopolhelyzet oka általában a belépési korlát). A valóságban nem azonos termékek versengenek (vagy csak ritkán, pl. nyersanyagok), hanem némileg különböző, egymással ezért helyettesíthetők (pl. különböző márkájú és típusú autók). A termékek különbözősége már a versenynek a következménye, a vállalkozások éppen a termékek javításával próbálják egymást lekörözni. Monopolhelyzetben viszont ezért létezhet egyetlen egyedi termék.

9. A termelésük 2, 5 illetve 10 véka (rossz, közepes, ill. jó földön). A tényleges haszon mindig 2 véka. A földbér összegét a föld minősége határozza meg, minél jobb minőségű, annál nagyobb az összeg, pontosabban mindig akkora, amennyivel több hasznot hoz a legrosszabb minőségűnél jobb föld.

10. A földbér akkor jelképes, ha csak kevés gazdálkodó van, így nem versengenek a földekért, tehát a földtulajdonosok nem kérhetnek érte érdemi összeget, mivel akkor nem művelnék meg. Azért növekszik ugrásszerűen, mert ahogy nő a gazdálkodók száma, elfogy előbb a jó, majd a közepes minőségű föld. Azok, akik a rosszabb földre szorulnak, hajlandóak lennének több földbért fizetni a jobb földért, ezzel felferik a földbér összegét. Ezt addig tehetik meg, amíg a jobb földön is csak annyi haszna marad a gazdának, mint a rosszabbon, hiszen ha ennél magasabbra emelnék, akkor azt nem vennék bérbe, hanem inkább átmennének a rosszabb földekre.

Amíg kevés gazdálkodó van, addig a földtulajdonosok versengenek, hogy valaki megművelje a földjüket, ezért alacsony a földbér. Mihelyt több, majd sok gazdálkodó lesz, ők is versengeni kezdenek a jobb földekért, ezért kezd nőni a földbér.

11. Az ún. olajválság vagy olajár-robbanás oka a kitermelés visszafogása volt: az arab államok (a Szovjetunió támogatásával) így növelték meg az árat, hogy ezzel politikailag zsarolják az Izraelt támogató Nyugatot. Amiatt volt ez lehetséges, hogy a kitermelés zöme a Közel-Keleten folyt (és részben folyik még most is), és a kitermelők kartellt alkotnak (OPEC).

12. A monopolhelyzetben lévő gyár azért 5 darabot gyártana, mivel ekkor a legmagasabb a profitja, 15 millió Ft (ha többet vagy kevesebbet termelne, akkor az előállítási és az eladási árak változásai miatt mindenképp kevesebb profitja lenne). A két versengő vállalat 3 ill. 4 darabot gyártana, azaz a piacon 7 autó lenne. Ennek eladási ára 7 millió Ft/db lenne, miközben a 3 és a 4 db előállítási költsége is 7-7 millió Ft. Profitja tehát ebben az esetben egyik vállalatnak sem lenne, de ha bármelyik kevesebbet termelne, akkor lenne még profit és megérné versengeni. Monopólium esetén tehát magasabbak az árak, és ennek az az oka, hogy kevesebb termék készül és az kevesebb fogyasztóhoz jut el.

13. Mert két (több) párhuzamos sínhálózat kiépítése nagyon költséges, ezért felesleges. Az első hálózat kiépítője pedig magától nem fogja engedni, hogy vetélytársak is használják a hálózatát. Minden nagy hálózat ilyen: vízvezeték, csatorna, villanyvezeték, gázvezeték, autópálya (úthálózat) stb. (Ez részben szabályozási kérdés is: külön lehet választani a hálózat üzemeltetését, ami valóban monopólium, és a felhasználásával való szolgáltatást, ahol viszont lehet verseny. Azaz ugyanazt a sínhálózatot használhatná több vasúttársaság is, amelyek az árakban, pontosságban stb. versenghetnének.)

14. Akkor méretgazdaságos, ha napi 5 darabot termelnek. Ha ennél kevesebbet, akkor is ugyanannyiba került a csarnok, a gép és az 5 munkás bére, tehát ugyanakkora költséget kell kitermelni kevesebb termék eladási árából. Ha viszont többet akarnak termelni, akkor újabb csarnokra, gépre és újabb 5 munkásra van szükség. Ez csak akkor ugyanannyira gazdaságos, ha ott is 5 darabot, összesen tehát tízet termelnek.

15. és 16. A gyógyszer esetén jogi korlát van: nem akárki gyárthat gyógyszert, ezt engedélyeztetni kell, és a gyógyszereket szabadalmi oltalom védi (csak bizonyos idő elteltével szabad másolni). Ennek oka részben a biztonság, részben az, hogy a fejlesztés nagyon drága, és ha bárki rögtön lemásolhatná, senki sem fektetne ebbe. A repülőgyárnál gazdasági a korlát: rettenetesen költséges egy ekkora üzem felépítése.

[A kávé ára Tim Harford könyvének visszatérő motívuma: Leleplezett gazdaság, Budapest, HVG, 2006]

46. A VÁLLALKOZÁSOK

1. Közvetlen kapcsolat, hogy a háztartások megvásárolják a vállalkozások termelte javakat megfizetve azok ellenértékét, a vállalkozások pedig foglalkoztatják a háztartások tagjait és munkabért fizetnek érte. Közvetett kapcsolat lehet a bankokon keresztül, hogy a háztartások megtakarításait a vállalkozások is használják hitel képében. Az államon keresztül pedig, hogy a vállalkozások és a háztartások is adót fizetnek, ebből pedig az állam részben javakat vásárol a vállalkozásoktól, részben pedig juttatásokat ad a háztartásoknak.

2. Bárki (minden természetes személy). Azért korlátlan a felelősség, mert nincs a vállalkozásnak külön vagyona, amivel felelhetne. Azért nem riaszt el, mert az egyéni vállalkozó minden döntést maga hoz, felméri a kockázatot, és a saját vagyonát kockáztatja.

3. Az egyetemleges felelősség azt jelenti, hogy valamennyi tag korlátlanul felel teljes vagyonával. Éppen ezért nehezen bővíthető a kkt, hiszen egymásban teljesen megbízó tagokra van szükség, akik nem félnek a másik döntéseitől, amivel mindannyiuk vagyonát kockáztatja. A bt előnye, hogy a kültag nem korlátlanul felelős, tehát valaki beszállhat befektetőként egy vállalkozásba anélkül, hogy teljes vagyonát kockáztatná.

4. A kft és az rt fizetőképességét a törzstőke biztosítja, ezért írja ezt elő törvény, és ezért viszonylag magas összeg. Mindkét forma előnye, hogy az egymást nem ismerő befektetőknek nem kell feltétlenül bízniuk egymásban, csak a befektetett pénzüket kockáztatják. Ezáltal a kft és az rt könnyebben bővíthető: újabb tagok bevonásával növelhető a befektethető tőke.

5. A kisvállalkozásokat csak be kell jelenteni, hiszen tagjaik (vagy beltagjaik) korlátlanul felelősek. A nagyvállalatoknál szükséges a törzstőke igazolása, hiszen ezzel felelnek. Az rt kötelező törzstőkéje azért magasabb, mert nyilvánosan (tőzsdén) is bevonhat új tulajdonosokat, akiknek kevesebb információ áll rendelkezésükre, ezért nagyobb biztonságra törekszenek.

[A korlátolt felelősség hiányáról az iszlám világban Timur Kuran írt 2004-ben: <http://pubs.aeaweb.org/doi/pdfplus/10.1257/0895330042162421>]

6. A termelő magasabb árat kaphat a termékéért, mert nem egyedül kell vevőt keresnie, hanem a szövetkezeti tagokkal közösen keresnek vevőt, ráadásul nagy tételben szállítanak. Fogyasztóként pedig olcsóbban juthat áruhoz, mivel a szövetkezet célja nem profitszerzés, ezért alacsonyabb árakat tud kínálni. A szabad piacon a felek erőviszonyai eltérőek lehetnek: a kistermelők versengése miatt a nagykereskedő alacsonyabb árat kínálhat. Ha viszont szövetkezetbe tömörülve, közösen tárgyalnak, magasabb árat érhetnek el, hiszen nem lesz (vagy csak drágábban) alternatív beszerzési forrás.

7. Pl. egy taxis esetén explicit költség a benzin. Implicit költség az autó amortizációja (a vételárát nem az első év költségének számítják, hanem éveken keresztül lehet az értékvesztést költségként elszámolni). Alternatív költség, ha kiszámolja, mennyit keresne más munkával (pl. buszsofőrként), és mennyit kamatozna a pénze, amin az autót vette. Ha ezek után is van gazdasági profitja, akkor érdemes belevágni a taxizásba, ha nincs, akkor legyen inkább buszsofőr.

(Ebben az esetben számolhat profit helyett saját magának fizetett „munkabérrel” mint explicit költséggel is. Ha kevesebbet „fizet” magának, mint buszsofőrként, akkor úgysem éri meg taxiznia.)

8. Azért csökken az eladási ár, mert ahogy egyre több termék van a piacon, olyan vevőket kell megnyerni, akik csak alacsonyabb áron hajlandók vásárolni. Bár vannak olyan vevők, akik akár magasabb áron is megvennék a terméket, természetesen ők is az alacsonyabb árat választják.

Ennek a következménye, hogy a termelés növelésével az A vállalkozás egyre kevésbé nyereséges. A B vállalkozás profitja azért nem csökken, mert a termékeit különböző árakon kínálja, a termelés növelésével csak az újabb mennyiség árát csökkenti. Ez elméletileg azért lehetséges, mert vannak olyan vevők, akik többet is hajlandóak lennének fizetni, ha csak kevesebb termék lenne a piacon. Ez a valóságban természetesen csak úgy lehetséges, ha vagy azt hiteti el a vevőkkel, hogy az árucikkek mégsem egyformák, vagy azt, hogy még sincs belőlük olyan sok. Mindkettőre példa a limitált széria: valamilyen alkalomra (pl. olimpia) ugyanakkora előállítási költségű, de pl. más díszítésű terméket lehet a rajongóknak eladni.

9. Azért, mert a nagyobb adag drágább, de mivel alig kerül többre előállítani, nagyobb rajta a haszon is. A kevésbé árérzékeny vevő, aki hajlandó többet is fizetni, kérni fogja. Ám az árérzékenyebbet sem riasztják el, aki nem hajlandó többet fizetni, hisz ő választhatja a normál adagot.

10. Azért mert az árérzékeny vevő megfontoltan megveheti előre (ezzel a fesztiválnak is biztosít előre bevételt), a nem árérzékeny pedig dönthet az utolsó pillanatban. Tkp. ez is egy módja annak, hogy megkérdezzük, ki hajlandó többet is fizetni. A heti bérlet és a napijegy esete is hasonló: aki elkötelezettebb, az olcsóbban juthat hozzá a termékhez.

11. Azért, mert a diákoknak (általában) nincs önálló jövedelmük, szüleik tarják el őket. Hasonló a gyerekeknek, családoknak, nyugdíjasoknak szóló kedvezmény, és az oka is hasonló, az alacsonyabb jövedelem. Kicsit más a szakmabelieknek szóló kedvezmény (pl. pedagógusoknak olcsóbb múzeumi belépő): ők valószínűleg gyakrabban jönnek, sőt akár másokat is arra ösztönözhetnek, ezzel növelve a bevételt.

12. Azért, mert az üzlet a termékek zömét „normál” áron akarja eladni, az akciók célja a vevők becsábítása (kivétel pl. a szezon végi vagy végkiárusítás, amikor ki kell üríteni az üzletet). Ha a vevők kiszámíthatnák az akciókat, akkor annak megfelelően vásárolnának.

Az üzletnek az összes forgalmával kell profitot termelnie, nem az egyes árucikkekkel. Ezért nincs „igazi” ár: a termékek árát úgy kell megállapítani és változtatni, hogy az összforgalom és vele a profit nőjön.

13. A prémium termék, mert ezen a legnagyobb a haszon (ez a legdrágább), és az eladó azt szeretné, ha elsősorban ezt vennék a vásárlók. Az olcsóbb termékek azért vannak lenni vagy fenn, hogy keresni kelljen őket: az árérzékeny vevők megtehessék ezt a fáradságot, de a kevésbé árérzékenyek ragadják meg az első szembeötlő terméket.

14. Azért, mert úgy érzik, hogy egy jó ügyet támogatnak: a harmadik világ szegény termelőit segítik. A forgalmazónak fenn kell tartania a hitelességet: ha a vevők úgy érzik, becsapták őket (pl. a termelők mégsem kapják meg a magasabb árból nekik jutó részt), nem fogják a magasabb árat megfizetni.

47. A PÉNZPIAC

1. A pénzügyi közvetítők sok megtakarító pénzt gyűjtik össze, majd ezt próbálják a legnagyobb nyereséggel a forrásigénylőknek közvetíteni. Pl. a bank az összegyűjtött betétek egészét helyezi ki hitelként, és nem abban segít a betétesnek, hogy ajánl neki egy hitelt igénylő vállalkozást. Ezzel szemben a befektetési bankok és a brókercégek a közvetlen befektetésben, azaz pl. a részvényvásárlásban segítenek.

Befektetési bankokhoz és brókercégekhez inkább nagybefektetők fordulnak, akik nagyobb kockázatot is vállalnak a konkrét részvények vásárlásával. A kisbefektetők a biztonságosabb bankokhoz, biztosítókhoz, nyugdíjalapokhoz fordulnak.

2. Az informatikai vállalatok részvényeinek értéke a többi ágazatban tevékenykedőkéhez képest hirtelen megnőtt, majd visszaesett. Ez volt az ún. internet-lufi (vagy -buborék): az internetes cégek (angol szóval dotcom-cégek) részvényeinek ára nagyon felment, mert mindenki hatalmas profitot remélt tőlük. Miután ez a várakozás hiábavalónak bizonyult, a részvényárak esni kezdtek.

3. Bárki befektethet, azaz magánszemélyek, a hazai megtakarításokat gyűjtő bankok, biztosítók, nyugdíjalapok, vagy épp külföldi befektetők is. A brókercégeknek adnak megbízást részvények vásárlására. Azért fontosak a pontos információk, mert csak így lehet felmérni, mibe érdemes befektetni. Valójában a legfontosabb információ maga az ár, ezért annak minden változását azonnal ismerni kell.

4. Azért, mert ez a biztosítéka annak, hogy vészhelyzetben is legyen a banknak kifizethető pénze. (A későbbiekben szó lesz arról, hogy a jegybank szabályozza a forgalomban lévő pénzmenyiséget: ennek egyik módja, ha növeli vagy csökkenti a kereskedelmi bankok kötelező betétjének nagyságát, hiszen azok csak a maradékot hitelezhetik tovább.)

5. Pénzügyi közvetítőrendszernek a bankokat és más pénzügyintézeteket (biztosítók, nyugdíjalapok) nevezzük. A hitelezésre hat az előbb említett tartalékképzés: ha a jegybank nagyobb tartalék képzésére kötelezi a kereskedelmi bankokat, akkor azoknak kevesebb pénzük marad hitelezésre, ha viszont csak kisebb tartalék kötelező, akkor több lesz a hitel. A másik eszköz az alapkamat meghatározása: ha a kamatok nőnek, kevesebben vesznek fel hitelt, ha csökkennek, akkor viszont többen.

6. A kommunista diktatúra és a tervgazdaság bevezetése, majd megszüntetése okozta az átalakítást (ha nincs piac, kétszintű bankrendszerre sincs szükség). Az első világháború végéig az Osztrák-Magyar Monarchiának közös jegybankja (és pénze) volt.

[A mikrohitel-szervezetek működéséről és annak korlátairól Abhijit Banerjee és Esther Duflo ír részletesen: Poor Economics, New York, Public Affairs, 2011]

7. Pénzügyi kiadás az a kamat, amit a „rendes” bankoktól felvett, és mikrohitelként továbbadott pénzért fizetni kell. Az adminisztrációs és személyi kiadások azért nagyon magasak, mert nagyon sok ügyfél kap nagyon kevés pénzt.

8. Ha a központi bank növeli a hitelkamatát, a kereskedelmi bankok kevesebb hitelt fognak felvenni tőle, és továbbhitelezni (megnőtt a pénz „ára”). Ha csökkenti, akkor fordítva, többet vesznek fel és adnak tovább. Ha a betéti kamatot növeli, akkor több pénzt tesznek be hozzá a kereskedelmi bankok, és ezért tudnak kevesebbet hitelezni másoknak. Ha csökkenti, akkor nem hozzá teszik be, hanem inkább másoknak hitelezik. Azaz, ha a központi bank növelni

akarja a pénzmennyiséget, akkor csökkenti a kamatait, ha vissza akarja fogni a pénzmennyiséget, akkor növeli.

9. Könnyebb vele fizetni (nem kell az egyes darabok súlyát és finomságát külön-külön megállapítani). Éppen ezért nem bocsáthat ki akárki pénzt, mert nem mindenki képes ezt garantálni, illetve nem mindenkinek hiszik ezt el. Juno istennő azt garantálta, hogy minden dénár azonos súlyú és finomságú ezüsből készült.

10. Ha nő az export, és több eurót váltanak forintra, akkor nő a forint iránti kereslet, tehát nő az árfolyama. Ha viszont az import nő, és több forintot váltanak euróra, akkor a forint kínálata nő, és ezzel az árfolyama csökken. Ha külföldi értékpapír-vásárlás miatt vesznek forintért eurót, akkor is csökken az árfolyama. Ha magyar értékpapírok vásárlása érdekében vesznek forintot, akkor pedig nő.

11. Mert az a számítás alapja, hogy mennyit ér az adott összeg ahhoz képest, mint ha az USA-ban költenék el. Akkor nagyobb egy ország PPP alapú GDP-je, ha az USA-hoz képest ott alacsonyabb az árak, azaz a GDP-jéből sokkal több árut lehet valójában vásárolni, mintha átváltanánk dollárra és az USA-ban próbálnánk elkölteni. Fordítva, akkor kisebb a PPP alapú érték, ha az adott országban az árak magasabbak az amerikaiaknál, tehát a GDP-ből valójában kevesebb áru vásárolható, mint az USA-ban.

A szegényebb országok szerepelnek előkelőbb helyen a PPP rangsorban, hiszen ott az árak is jóval alacsonyabbak, azaz a helyi lakosság a dollárba átszámított jövedelméből sokkal több mindent meg tud venni, mintha az USA-ban kellene vásárolnia. Fordítva pedig a gazdagabb országok csúsznak hátrább a rangsorban, mert árszínvonaluk hasonlít az amerikaihoz, sőt esetleg meg is haladja azt.

A névértéken mért GDP az országok gazdasági erejének összehasonlítására jó, a vásárlóerő-paritások pedig a lakók életszínvonalának összevetésére.

48. AZ ÁLLAM GAZDASÁGI SZEREPE

1. A lictor az állami intézmények és szabályok megtestesítője (stabilizáció), a vízvezeték közjóság, a tessera pedig az újraelosztást segíti.

Stabilizáció: pl. Rómában és ma is a hadsereg, Rómában az értékálló ezüst- és aranypénz, ma a forint stabil árfolyama.

Közjavak: pl. Rómában és ma is az útépités, Rómában a templomok és amfiteátrumok, ma a kórházak vagy a sportpályák.

Újraelosztás: pl. ma a nyugdíj, a családi pótlék vagy a szociális segély.

2. A Versenyhivatal a szabad verseny tisztaságát ellenőrzi, és pl. megakadályozza a monopolhelyzetek kialakulását. A Fogyasztóvédelem az egyenlőtlen pozíciók miatt a fogyasztók biztonságán őrökdi: ellenőrzi, hogy a termékek nem veszélyesek-e, vagy nem megtévesztő-e a reklámjuk. Az MNB bocsátja ki a forintot, a törvényes fizetőeszközt. A bíróságok döntenek pl. az alkalmazottak elbocsátásának jogszerűségéről, a szerződések betartásáról.

3. Észak sötétbe borul (csak a főváros, Phenjan, fénylik kicsit), míg Dél fényárban úszik (hasonlóan Japánhoz a kép alsó sarkában, sőt a kínai városokhoz is a kép felső részén). Valószínűleg jobb az árukínálat, az iskola, az egészségügyi ellátás. Az oka az, hogy Dél-Koreában működnek a szabad piacot lehetővé tevő intézmények, míg Észak-Korea kommunista diktatúrájában nem.

[Az állami intézmények hatásáról a gazdasági fejlettségre Daron Acemoglu és James Robinson írt könyvet: Miért buknak el a nemzetek? Budapest, HVG, 2013]

4. Mert a halak mindenkié, azaz senkié: minden halász akkor jár jól, ha minél több halat fog ki, mivel amit nem fog ki, az a többi halásznak jut. (Azaz hiába korlátozná magát azért, hogy a halállomány fennmaradjon, ha a többiek ezt nem teszik.) Mert a levegő és a víz is közös, a szennyezés kára megoszlik, míg a szennyező tevékenység haszna az egyéné. Ilyen közös erőforrás lehet minden turisztikai látványosság, túlfogyasztott közjóság pedig pl. az egészségügyi rendszer (legalábbis a kapacitásaihoz képest túlfogyasztott).

5 Ha valaki nem fizetne, a többiek akkor is kénytelenek lennének gátat építeni, csak épp több költség esne rájuk, miközben a gát a nem-fizetőt is védené. Ez vezethetne oda, hogy egyre többen nem fizetnének, míg végül meg sem lehetne építeni a gátat. Emiatt épül közpénzből. Ilyen közjóság még a közvilágítás vagy a közbiztonság, klasszikus példája pedig a világítótorony.

6. Mert korlátozott mennyiségű hely van. Fizetni azért kell érte így is, hogy senki ne kérje, akinek nincs szüksége rá („hátha jó lesz még”). Hasonló probléma merül fel pl. a közkönyvtári kölcsönzésnél (ezért korlátozzák a kivehető könyvek számát, és ezért kell büntetést fizetni, ha nem visszük vissza).

7. Mivel drágulna a jegyár, kevesebben vennének jegyet és többet autóznának (vagy bliccelnének). Emiatt nőne az autóforgalom (több lenne a dugó, nagyobb lenne a légszennyezés). Másrészt csökkenne a vállalat jövedelme, tehát tovább drágulnának a jegyek. Mivel az ördögi kör következménye a tömegközlekedési vállalat csődje is lehetne, az állam inkább támogatja. Ilyen közjóság (pontosabban: irányított fogyasztású jóság) az oktatás vagy épp a védőoltások.

8. Átlagosan 80 évig élnek, és ebből 40 évet dolgoznak, azaz évi keresetüknek évi fogyasztásuk kétszeresének kellene lennie. Ennek a keresetnek tehát a felét kellene megtakarítani időskorukra, illetve gyerekeik eltartására (hiszen őket gyerekként a szüleik tartották el hasonló módon). Ha rendszeresen megtakarítanak, akkor megtakarításaik kamatoznak, így elég kevesebbet is félretenni ahhoz, hogy elérjék a kívánt összeget.

9. Senkinek nem fogy el idő előtt a pénze (pedig senki sem tudja, hány évre kell gondoskodnia magáról). Az önkéntesség veszélye az, hogy a várhatóan „rövid életűek”, akik úgy érzik, nekik nem érné meg, nem kötnek ilyen biztosítást. (Ezzel persze a többieké, a „hosszú életűeké” is drágább lesz, mivel kisebb közösségben oszlik meg a hosszabb várható élettartam nagyobb kockázata. Még kevesebben kötnek biztosítást, és beindult az ördögi kör.)

Ha az emiatt elszegényedő időseknek az állam segélyt ad, azzal valójában még inkább a kívülmaradásra ösztönzi a bizonytalanokat (hiszen a segély miatt nincs kockázata kívülmaradásnak), és így a benn maradók még többet fizethetnének.

10. A tőkefedezeti rendszerben mindenki magának gyűjt: a nyugdíja a saját megtakarításaitól függ. Ezt az teheti kiszámíthatatlanná, hogy nem tudható előre, mekkora lesz a hozama a befektetéseknek, melyeket akár el is lehet veszíteni. A felosztó-kirovó rendszerben a jelenlegi dolgozó generációk befizetései adják a jelenlegi nyugdíjasok járadékát: a nyugdíj attól függ, mennyi járadékot fizetnek az aktuálisan dolgozók. Ez amiatt kiszámíthatatlan, hogy nem tudható, mekkora lesz a jövő dolgozóinak létszáma, jövedelme és járulék-fizetési hajlandósága, amikor a mostani dolgozók nyugdíjasként járadékot szeretnének kapni.

11. Nőni fog az idősek, és csökkenni a fiatalok aránya. Ez azt jelenti, hogy a felosztó-kirovó rendszerben kevesebb befizetőnek kell biztosítania több nyugdíjas járadékát. A korhatár emelésének célja az, hogy kevesebb nyugdíjas legyen (ill. lassabban nőjön a számuk). Azért mondható jogosnak is, mivel az emberek tovább élnek, tovább egészségesek és munkaképesek, tehát indokolatlan, hogy ilyen hamar visszavonuljanak.

12. Úgy, hogy a tőkefedezeti magánnyugdíjjal mindenki magának takarékoskodott volna, nyugdíja nem a következő generációktól függött volna. Éppen ezért tudatosabbá válhatott volna a takarékoskodás: saját magának mindenki szívesebben tett volna félre pénzt. Azért nem lehetett teljesen áttérni erre a rendszerre, mert a jelenlegi nyugdíjasok nyugdíját is elő kell teremteni.

13. Az ún. sürgősségi ellátásokhoz van mindenkinek joga (pl. életmentés, maradandó károsodás elkerülése, fájdalomcsillapítás), illetve a járványok elkerülése céljából a védőoltásokhoz. Ennél több annak jár, aki fizet egészségbiztosítási járulékot, de a szolgáltatások így is csak a törvényben megszabott mértékben járnak (hiszen az összes ellátás fedezetét biztosítania kellene a járulékoknak). Ezen felül térítési díjért lehet igénybe venni plusz szolgáltatást. Azért jellemző a potyautas-magatartás, mert az ellátás nem a befizetett járulék összegétől függ, hanem a betegségétől: azaz megéri keveset fizetni, aztán minden lehetséges ellátásra igényt tartani.

[A függőségi mutatókról lásd John MacInnes és Jeroen Spijker 2013-as előadását: <http://www.esrc.ac.uk/my-esrc/grants/ES.K004611.1/outputs/Download/81cf2e16-b5e0-4f09-b069-24ca55355607>]

49. AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS ÉS A MONETÁRIS POLITIKA

1. A skandináv és Benelux-államokban általában magas, de a régi tagállamokban is átlagosan magasabb, mint az újakban. Magyarország így az EU-n belül a középmezőnyben foglal helyet, de az új tagállamok között viszonylag magas az államháztartásának aránya a GDP-hez képest.

2. Mert más befizetések a forrásaik (központi, ill. helyi adók, társadalombiztosítási járulékok), és mások a feladataik is. Ez azonban sokszor nem teljesen igaz: a társadalombiztosítási alapok hiányát rendszeresen a költségvetés egészíti ki, vagy pl. az önkormányzati feladatok változhatnak (az oktatás sokáig oda tartozott, ma már a központi költségvetéshez).

3. A példa az államnak az összfogyasztásra gyakorolt hatását vizsgálja, ezért az egyszerűség kedvéért nem szerepelnek benne a vállalkozásoktól beszedett adók sem (hiszen azokat közvetlenül nem érintik a lakossági adók). A táblázat azt mutatja, hogy ha a lakosság jövedelme 100 egység, akkor mire mennyit fordít belőle attól függően, hogy mennyit von el adóként az állam. A példában továbbá az állam csak annyit költ, amennyi bevétele van, tehát nem vesz fel hitelt.

A háztartások az adófizetés utáni jövedelmük nagyját elfogyasztják, egy kisebb részét pedig megtakarítják. Az állam a beszedett adót elkölti. Az összes fogyasztást tehát a háztartások fogyasztása és az állam kiadásai teszik ki (utóbbiak összege a példa ideális esetében megegyezik az adók összegével).

Ha az állam csökkenti az adókat, akkor nő a háztartások elkölthető jövedelme: növelik a fogyasztásukat, de a megtakarításaikat is. Az összfogyasztás ezzel csökken, hiszen az állam kevesebbet költ, a háztartások pedig nem annyival többet.

Ha az állam növeli az adókat, akkor csökken a háztartások elkölthető jövedelme, ezért csökkentik fogyasztásukat, de megtakarításaikat is. Az összfogyasztás ezzel ugyan nő, de nem annyival, mint amennyivel az adók nőttek.

4. A költségvetési törvény a következő évre szóló terv, a költségvetés végrehajtásáról szóló törvény (más néven: zárszámadási törvény), pedig az előző évet zárja le. Azért alkotmányos kötelesség, mert ezek nélkül működésképtelen lenne az állam: nem lehetne adót szedni és működtetni az intézményeket. (Ez tehát a felelős kormányzás alapja is: a kormány ennek alapján tudja programját végrehajtani, és ennek fényében számoltatható el.) Először ezt 1848-ban, az áprilisi törvényekben rögzítették.

5. Azért mert a szegények jövedelmük nagyobb részét fizetik be áfaként (mivel aránylag többet fogyasztanak). Az alacsony áfa-kulcsok célja, hogy ezek a termékek olcsóbbak legyenek, így mindenki elérhesse őket. (Ez ugyanakkor ösztönözheti is a fogyasztásukat, hiszen olcsók.) A magas jövedéki adó célja, hogy a káros tevékenységek drágák legyenek, ezáltal visszaszoruljanak.

6. A gyereknevelés támogatása, akár a gyerekvállalásra való ösztönzés a kedvezmény célja. Azért igazságos, mert a gyerekvállalás költségei nagyon nagyok (nem csak a családi kiadások nőnek, de a szülők jövedelme is jelentősen csökken, pl. amíg az egyik szülő otthon marad a kisgyerekekkel, vagy mert utána nem tud többletmunkát vállalni), miközben a hosszú távú társadalmi hatások mindenkinek fontosak (az, hogy munkaerő, adó- és járulékfizető váljon a gyerekekből). Az adókedvezményt azonban csak az tudja igénybe venni, akinek (elég) adózó jövedelme van (azaz a szegény családok kevesebbet „kapnak”, mint a gazdagabbak.)

7. Az áfa növekedése (a termelési adók között), és az szja csökkenése (jövedelemadók között). Az szja csökkentése csökkentheti a munka költségeit, azaz serkentheti a termelést, a gazdaságot (emellett politikailag népszerű, hiszen „növeli” a fizetéseket). Az áfa növelése úgy növeli az állami bevételeket, hogy nem drágítja a munkaerőt, és kevésbé látványos, hiszen beépül az árakba. 2011-ben szüntették meg a magánnyugdíj-pénztárakat, és vagyonukat államosították.

8. Leginkább háborúhoz (függetlenségi háború, polgárháború, világháború) vagy katonai szembenálláshoz (klasszikus hidegháború, kis hidegháború), valamint a nagy gazdasági válsághoz. Mindegyik alkalommal megnőttek az állami kiadások, a válság idején pedig a bevételek is visszaestek. Jelenleg úgy nő az államadósság, hogy nincs a múltbeliekhez hasonló válsághelyzet. (Ez gyakori jelenség a fejlett világban: az állam jóléti kiadásai egyre nőnek, hiszen azok népszerűek, az adóemelések viszont nem az. A „megoldás” a hitelfelvétel.)

9. Választási években (gyakran) megnőnek a kiadások. A kormány szeretné, ha újraválasztanák, ezért népszerű intézkedéseket hoz: növeli a kiadásokat (pl. nyugdíjmelés, autópálya-építés), de nem növeli a bevételeket (pl. nem emel adót). Ez veszélyes lehet, hiszen nőhet az államadósság, ráadásul nőnek az elvárások is.

10. Magyarország az EU-n belül közepesen eladósodott ország, de az új tagállamok között magasnak számít az adóssága. A legjobban eladósodott országok súlyos válsággal küzdenek, pl. Görögország 2015-ben államcsődöt jelentett.

11. Ha az állam is hitelt vesz fel, akkor nő a hitel iránti kereslet, és felmegy a hitel ára, a kamat. Emiatt nem minden vállalkozás jut hitelhez, és aki jut, az drágábban, azaz kevesebb lesz a befektetés, fejlesztés, lassabban nő a gazdaság. Churchill ezt a gazdasági világválság idején mondta, amikor sokan támogatták az állami kiadások növelését, és az ehhez szükséges pénz előteremtésére az állami hitelfelvételt.

12. és 13. Az államadósság összege folyamatosan nőtt, de a GDP-hez viszonyított aránya az 1990-es évek második felében csökkent. Azaz a gazdaság növekedése gyorsabb volt, mint az adósságé. Éppen ez szólhat a hitelfelvétel mellett: érdemes hitelt felvenni, ha ennek segítségével a gazdasági növekedés felgyorsul, és a megnőtt GDP-ből könnyebb azt visszafizetni. Az 1990-es évek második felében főleg devizahitelt vett fel az állam, majd a 2000-es évek elején inkább forinthitelt, míg az évtized végén újra nőni kezdett a devizahitel aránya.

14. Azért fontos, hogy a jegybank független legyen, mert a kormányok nem mindig az árstabilitásban érdekeltek: az infláció csökkenti a korábban felvett hitelek értékét is, azaz segíthet megszabadulni az államadósságtól. A deviza- és az aranytartalék azért fontos, mert ebből vásárolhat az MNB forintot, ha annak az árfolyama valamilyen váratlan esemény miatt zuhanni kezdene. (Emellett úgy is „vásárolhat” az MNB forintot, hogy értékpapírokat ad el.) Azért nem vehet az MNB állampapírt (legalábbis közvetlenül az államtól a kibocsátáskor), mert akkor pénzt teremtve hitelezne, azaz nőne a pénzmennyiség, ami inflációt gerjesztene.

15. Keresleti inflációnak azt nevezzük, ha több pénz kerül forgalomba, ezzel nő a kereslet, míg a kínálat ezzel nem tart lépést (ez történt pl. a korai amerikai árforradalom idején a beáramló amerikai nemesfém hatására). Költséginflációnak valamilyen általános termelési költség megnövekedése miatti áremelést nevezünk (ilyen volt az 1970-es évek két olajválsága, amikor az energia drágulása miatt minden termék ára megnőtt). Mivel a legáltalánosabb termelési költség a munkaerő, ennek drágulása pedig egyúttal a vásárlóerő növekedését is jelenti (hiszen az emberek elköltik a megemelt bérüket), az infláció két oka lehet ugyanaz: a béremelés. (Ez aztán ördögi kört is indíthat, hiszen az áremelkedés hatására a munkavállalók követelni fogják a béremelést.)

16. Az állam célja, hogy mindenki olyan bért kapjon, ami biztosíthatja a megélhetését. A minimálbér emeli a többi dolgozó bérét is: minimálbért a legkisebb képzettséget igénylő, legkevésbé termelékeny munkáért fizetnek, ha a munkaadó ennél többet vár valakitől, akkor annak magasabb bért kell ajánlania. Tehát a minimálbér emelése általános béremelést vált ki, ami növelheti az inflációs nyomást. Másrészt a minimálbér emelésére éppen az infláció miatt van időnként szükség.

17. Háborúk és/vagy azt kísérő forradalmak idején szabadul el az infláció. Ekkor a pusztítás miatt csökken a termelés, de az állam többet kényszerül költeni. Infláció idején a pénz nem alkalmas csereeszköznek, mert nem szívesen fogadják el, nem jó értékmérő, mert az értéke túl gyorsan csökken, és éppen emiatt nem lehet benne megtakarítani.

Valutareformra éppen ezért van szükség: pénz nélkül nem működhet a piacgazdaság. A reform lényege a pénzmennyiség csökkentése, és a további növekedésének megakadályozása. Ez sokszor úgy a legegyszerűbb, ha a régi pénzt megszüntetik, és újat vezetnek be. Az új pénz bevezetésével azonban csak úgy lehet a bizalmat visszaszerezni, ha biztosítják értékállóságát, pl. független lesz a jegybank, és a kormány nem bocsáthat ki több pénzt.

[Az Oz, a nagy varázsló pénzügyi metaforáiról Hugh Rockoff írt cikket 1990-ben: <https://www.unc.edu/~salemi/Econ006/Rockoff.pdf>]

[Az ideális adórendszeréről szól a James Mirrlees vezette bizottságnak a brit Parlamenthez benyújtott tanulmánya: <http://www.ifs.org.uk/publications/5353>]

50. A MUNKAERŐPIAC

1. Elfogadottság: a veszélyes, visszataszító vagy csak nagyon megerőltető munkák (pl. bányász) általában jobban fizetnek (legalábbis az elvégzett munkához viszonyítva), mint mások. Készségek: a magasabb végzettséget igénylő munkák általában jobban fizetnek (pl. orvos). Munkahely állandósága: a közalkalmazottak keresete gyakran alacsonyabb, mint a velük azonos végzettségűeké a versenyszférában, és ezért a biztos munkahely kárpótolja őket (pl. tanárok). Bizalom: magasabb bér várható, ha fontos a munkavállalóban megbízni (pl. ügyvéd). Siker: azoknál a foglalkozásoknál, ahol a sikeresség nagyon egyenlőtlenül oszlik meg, azaz néhányan világhírűek lesznek, míg másokat senki sem ismer, a bérezés is ennek megfelelő (pl. színész).

2. Együtt változik a GDP és a reálbér. Ha nő a GDP (az előállított javak értéke), akkor van lehetőség a bérek emelésére.

3. Nem egyformán. A férfiak egyre kevesebbet, a nők egyre többet dolgoznak bérért. Összességében azonban kevesebbet dolgoznak az emberek bérért, tehát a munkahelyen töltött munkaidő csökkent. A nemi különbség oka, hogy a nők egyre nagyobb mértékben állnak munkába, ami az egyenjogúsággal függ össze. Ezzel párhuzamosan azonban a férfiak egyre nagyobb részt vállalnak a házimunkából.

4. A nyugati országokban a XX. század második felében folyamatosan csökkent. A kelet-ázsiaiakban kezdetben nőtt, majd csökkenni kezdett. Utóbbi országok csak ekkor érték utol fejlettségben a Nyugatot, az utolérési szakaszban nőtt a munkaidő, utána viszont a jóléti társadalmak általános trendjének megfelelően csökkenni kezdett.

5. Azt jelenti, hogy viszonylag kevés embernek van az átlagosnál jóval nagyobb jövedelme, míg viszonylag soknak annál kisebb. Az átlag a sok „törpe” és a kevés „óriás” jövedelmének átlaga.

6. Azt, hogy a munkaadó ne akadályozhassa meg a szakszervezetek megszervezését, az egyes munkavállalók szakszervezetbe lépését, ezáltal azt, hogy a munkavállalók szervezeten lépjenek fel vele szemben. A kollektív szerződés azt jelenti, hogy a munkavállalás alapvető, közös feltételeit nem egyenként, minden munkaszerződésben külön rögzítik, hanem közösen, minden munkavállalóra vonatkozóan is.

7. A skandináv országokban a legmagasabb. Ezekben az országokban kiemelkedő a jólét, nagy a társadalmi egyenlőség, az állam nagymértékben osztja újra a jövedelmeket. Magyarország nagyjából középen helyezkedik el a fejlett országok között, de az EU-tagállamokhoz képest alacsony a szervezethez tartozás aránya. Az új tagállamokban a kommunista korszak lejárta a szakszervezeteket.

8. Amikor a tagság aránya nagy, akkor a jövedelem-eloszlás is egyenlőbb (kevesebb jut a felső 10%-nak). Ennek oka valószínűleg az, hogy a munkavállalók bére magasabb a kollektív szerződések és sztrájkok miatt, emiatt aztán a tulajdonosok profitja is kisebb. Másrészt a vezetők és kiemelkedő tudású alkalmazottak bére is kevésbé fog eltérni a többiekétől.

9. Kevesebb bért olyan munkáért fizetnek, amely a vállalkozásnak is kevesebb hasznot termel. A kereslet tehát az ilyen munkára gyakran kisebb. Másrészt a kisebb bér azt is jelenti, hogy kevésbé éri meg egyáltalán elmenni dolgozni (főleg, ha az messze van, rosszak a körülmények vagy a munkaidő beosztása), tehát a kínálat is kisebb.

A nők munkaidőgörbéje elsősorban a családalapítás és a gyereknevelés miatt tér el a férfiakétól.

10. A bérpolarizációt az eredményezi, hogy azt a munkát pótolják a gépek vagy számítógépek, amit már megéri (tehát nem nagyon alacsony a bére), ám amit automatizálni lehet, tehát rutinszerű. Ezzel szemben az olyan munkát, ahol a tapasztalatok alapján hozott rugalmas döntések mindennaposak, nem lehet automatizálni, ezeket nem is helyettesítik. A példában két véglet, az alacsony képzettségű és bérű sofőré és a magas képzettségű és bérű orvosé szerepel. Egyik sem helyettesíthető, mert a valódi szakértelem olyanfajta rugalmasságot kíván, ami az elméletnél sokkal több, ezért a gép nem programozható rá.

11. Írországban, Finnországban és Spanyolországban az utóbbi évtizedekben látványos gazdasági fejlődés következett be, ráadásul részben a modern iparágakban (pl. telekommunikáció). Itt sok új, jól fizetett állás keletkezett, legalábbis a kezdeti alacsony értékhez képest. Ezzel szemben Németországban és Franciaországban nem volt ilyen ugrásszerű változás, bár a jól fizetett állások száma valószínűleg eleve magas volt.

12. Nagyon jelentősen, legalább négyszeresére nőtt. Főleg a limuzin-bérlés rovására. A hagyományos taxik forgalma kevésbé esett vissza.

13. Azért, mert a szolgáltatások nem szállíthatók, és jelentős részük ma sem az (pl. fodrász, taxi). A telekommunikáció fejlődése tette lehetővé, hogy a tanácsadást, ügyintézését ki lehet szervezni. Főleg az angol nyelvű, ám alacsonyabb bérszínvonalú országokba: egy darabig Írország is ilyen volt, de ma ez leginkább Indiát jelenti.

Pl. a textilipar teljesen eltűnt Európából és Észak-Amerikából, mert Kínába telepítették, ám napjainkra még tovább, más ázsiai országokba (pl. Indonézia) települt. A folyamat oka a bérek különbsége: a fejlet Nyugaton régóta, de ma már Kínában is „túl” magasak a bérek.

14. Azt jelenti, hogy az aktívak egytizede nem dolgozik (azaz kilencszer annyi vállalkozó és alkalmazott van, mint munkanélküli). Azért nem teljes így a kép, mert nem mindegy mekkora az aktívak és inaktívak aránya, utóbbiak kitehetik a lakosság 20, de akár 40%-át is.

15. Magyarországon a munkanélküliek, azaz a dolgozni akarók, de éppen állásban nem lévők aránya nemzetközi összehasonlításban nem magas. Nagyon magas viszont az inaktívok aránya. Ez azt jelenti, hogy nagyon sokan vannak, akik – bár munkaképes korúak – már nem is keresnek munkát, végleg kiszorultak a munkaerőpiacról. (Az inaktívok közé számítanak a diákok és a gyereküket otthon nevelő szülők is, akik várhatóan belépnek vagy visszatérnek a munkaerőpiacra, de az ő számuk és arányuk jelenleg nem nő.)

16. Lehetséges, hogy ha csökken a foglalkoztatottság (pl. gazdasági válság van), akkor többen igénylik és kapják meg ezt a státuszt, ez egyfajta kíméletes menekülő útvonal a munkaerőpiacról. Ám ha nehezítik a rokkantnyugdíjazás feltételeit, akkor többen maradnak foglalkoztatottak (még ha valószínűleg kevesebb bérért és rosszabb körülmények között is).

[A tőke- és munkajövedelmek egymáshoz képesti arányáról és ennek politikai következményeiről szól Thomas Piketty könyve: A tőke a XXI. században, Budapest, Kossuth, 2015]

51. OKTATÁS ÉS KÉPZETTSÉG

1. Mindegyik beruházás eredménye (pénzbe kerül), mindegyik növeli a termelékenységet (egyszerűsíti a munkát) és mindegyik hasznot (profitot) eredményez. A munkaerő képzésével bővíthető.

2. A XIX. század második felében gyorsult fel a folyamat. Ekkor zajlott a második ipari forradalom. A korábbi egészségjavító eredmények (pl. mezőgazdaság fejlődése, védőoltások) megnövelték az élettartamot és így a termelékenységet, ez segítette a gazdasági fejlődést. A gazdasági növekedés lehetővé tett újabb egészségjavító beruházásokat. Valószínűleg Franciaországban nagyobb volt a születések száma, de a csecsemőhalandóság is.

[A harmadik világban végzett ún. természetes kísérletekről, és a szegényeken való segítség módjairól is lásd Abhijit Banerjee és Esther Duflo könyvét: *Poor Economics*, New York, Public Affairs, 2011]]

3. Azért, mert a kitermelésük költsége olyan mértékben csökkent, hogy a kínálat jobban nőtt, mint a kereslet. Ez alapvetően a technológiai fejlődés (gépesítés) eredménye. A nyersanyagárak csökkenésével a termékek árának egyre nagyobb hányadát a munkaerő költségei teszik ki. A XX. század végén a nyersanyagárak újra nőni kezdtek, mivel a kereslet hihetetlen mértékben megugrott. Ez főleg Kína és India szédületes ütemű iparosodásának köszönhető.

4. Egyenes az összefüggés: minél iskolázottabb a népesség, annál gazdagabb az ország. Bár nyilvánvalóan itt is oda-vissza hatások érvényesülnek (a gazdagabb országok többet költenek oktatásra; a képzettebb munkaerő többet termel), érdemes megvizsgálni, melyik mutató kezdett hamarabb növekedni: az iskolázottság vagy a gazdagság. Mivel egyértelműen kimutatható, hogy az előbbi, ezért az iskolázottság az ok és a gazdagság az okozat.

5. A XIX. század második felében ebben a két országban bontakozott ki a második ipari forradalom, itt született a legtöbb új találmány. A többi ország igyekezett gyorsan felzárkózni: bevezették a kötelező általános iskoláztatást.

6. Két fő különbséget láthatunk. Egyrészt messze itt a legmagasabb a beiskolázottság aránya. Másrészt a képzés teljesen egyforma, még hozzá általános jellegű (azaz nem szakképzés). A gyorsuló technológiai fejlődés elsősorban általánosan képzett és könnyen továbbképezhető munkaerőt igényel, és ezt az általános képzés biztosítja. Az egyetemekre szintén az innen kikerülő diákok jutnak be. A képzett munkaerő kínálatának bősége magyarázza a technológiai fölényt és a kitűnő felsőoktatást is.

7. 1868-ban vezették be a hatosztályos népiskolát, 1940-ben ezt nyolcosztályossá bővítették (bár aki középiskolába akart menni, az már a 4. osztály után iskolát váltott). 1961-ben kötelezővé vált a középfokú oktatás: legalább a kétéves szakiskola, de lehetőleg a hároméves szakmunkásképző, esetleg a négyéves technikum vagy gimnázium. 1998-ban felmenő rendszerben vezették be a 18 éves korig tartó tankötelezettséget, azaz ez csak 2010-ben érvényesült volna. Az ehhez szükséges új iskolatípusok nem jöttek létre, és 2011-ben újra 16 éves korra csökkentették a tankötelezettséget.

8. Bizonyára, hiszen egyrészt mérhető, hogy az iskolázottság javít az egyének életkilátásain, másrészt pedig tapasztalható, hogy a rossz családi háttér vagy csoportnyomás következtében sokan kimaradnának az iskolából. Tipikus példa még a védőoltások: hatásuk bizonyított, de sokan idegenkednek tőlük, ezért önként nem adatnak be. A szerzők szerint minden olyan állami intézkedés rossz módon paternalista, ami anélkül korlátozza az egyének cselekvési szabadságát,

hogy tudományosan mérhető lenne a beavatkozás eredménye (ahhoz képest, ha az állam nem csinálna semmit).

9. A felsőoktatásnál ugrik meg hirtelen. Azaz a középiskola elvégzése önmagában már kevés anyagi hasznot hoz, inkább csak a felsőoktatásba való belépés miatt szükséges. Úgy függ össze a bérpolarizációval, hogy az érettségi közepes képzettségnek számít, az ilyen munkaerőre a kereslet csökken, míg a magasan képzett diplomásokra nő.

Az, hogy ki járhat egyetemre, sok mindentől függ: a férőhelyek számától, az egyetem költségeitől stb. Azaz könnyen lehet, hogy eleve a képzetten és gazdagabb családok gyerekei kerülnek oda be, és ismétlik meg szüleik karrierjét. A társadalmi igazságosság szempontjából fontos ezt megvizsgálni.

10. A felsőoktatás tömegessé válásával nagyon megugrott a diplomás (és érettségizett) munkaerő-kínálat, így az „ára” leesett: csökkent az elérhető bérnövekmény. A XX. század végére a technológiai fejlődés felgyorsulása azonban a keresletet még jobban megnövelte, így a bérnövekmény újra nőni kezdett. Ez azonban már csak a diplomásokra igaz, az érettségi leértékelődött, ez a bérpolarizáció következménye.

11. A jó oktatás eredménye egyrészt, hogy a munkaerő általánosan jobban képzett lesz, másrészt, hogy több tudós, fejlesztő működik. A több fejlesztés között több olyan lesz, ami a gazdaságban jól hasznosítható, ugyanakkor mivel van képzett munkaerő, nagyobb a valószínűsége, hogy a beruházás meg is térül (pl. lehet működtetni az új berendezéseket). A fejlesztéseket alkalmazó vállalkozások sikere másokat is fejlesztésre kényszerít, így növekszik a képzett munkaerőre a kereslet. Emiatt még többeknek érdemes iskolába járni.

12. A diplomás munkaerő-kínálat növekedése kezdetben olcsóbbá tette azt, tehát csökkent a bérelőnyük. Majd ahogy a technológiai fejlődés éppen a képzett munkaerő jelenléte miatt felgyorsult, gyorsabban kezdett nőni a kereslet, ami megemelte a diplomás munkaerő „árát”. (A munkaerő-kínálatot a grafikon úgy ábrázolja, hogy az adott évben a gazdaságban összesen ledolgozott munkaórák hány százalékában dolgoztak diplomások.)

13. Mert az az erőfeszítéstől és a jellembéli (azaz nem értelmi, hanem pl. társas) készségektől is függ. Konkrét példák lehetnek a szorgalommal összefüggőek vagy pedig hogy valaki mennyire volt együttműködő, érzelmileg kiegyensúlyozott stb.

14. Azért nevezik készségnek, mert változik, sőt fejleszhető. Az állandóság azt jelenti, hogy a jellembéli készségek egyformán nyilvánulnak meg a különböző feladatok elvégzése során, azaz egyformán segítenek vagy hátráltatnak, függetlenül attól, mit is csinálunk. A fejleszhetőség pedig azt jelenti, hogy életünk során nem állandóak, hanem változnak. Társadalmi szempontból azért fontos a minőségi oktatás, mert csak így van esély a társadalmi hátrányok (pl. szegény, képzetlen szülők mintája) leküzdésére.

15. Pl. hogy hajlandó, képes-e valaki új, szokatlan módszert alkalmazni, kipróbálni, hogy mennyire megfontoltan, előre eltervezetten végzi a feladatát, hogy sikereit képes-e bemutatni, hogy társaival hajlandó-e együttműködni, hogy érzelmei gátolják-e a feladat elvégzésében.

[A tanároknak a diákok későbbi jövedelmére gyakorolt hatását Raj Chetty, John Friedman és Jonah Rockoff vizsgálta 2011-ben: <http://www.nber.org/papers/w17699.pdf>]

52. A MUNKAVISZONY

1. Bér, munkakör, munkaviszony időtartama, munkahely, munkaidő, próbaidő. A legfontosabb, hogy ha máshogy nem rendelkezik a szerződés, akkor a munkaviszony határozatlan idejű és napi 8 órás (teljes munkaidejű). A próbaidő alatt indoklás nélkül és azonnal elbocsátható a munkavállaló, ám a három hónap leteltével biztosabb lesz a helyzete, a munkáltató nem élhet ezzel vissza. (Sajátos módon kollektív szerződéssel a próbaidő hosszabb, akár hat hónapos is lehet.)

2. Minden benne van a próbaidőt leszámítva, ez pedig azt jelenti, hogy próbaidő nélkül alkalmazták. Az adóazonosítójára és a TAJ-számára azért van szükség, mert ezeket a NAV-nak be kell jelenteni, ezek alapján azonosítják az után befizetett adókat és járulékokat. A bankszámlaszámra pedig a bér átutalása miatt van szükség.

3. Az alkalmazottakra: a versenyszféra összes alkalmazottjára, de az államiak közül csak azokra, akik nem közalkalmazotti vagy közszolgálati tisztviselői státuszban vannak. Utóbbiakra külön törvények (közalkalmazottak, ill. közszolgálati tisztviselők jogállásáról szóló törvény) vonatkozik. A vállalkozók pedig nem munkaszerződést kötnek a megbízójukkal, hanem az adott feladatra szóló vállalkozási szerződést.

4. Azt jelenti, hogy egy adott időszakra kiszámítják a munkaidőt (az időszakra eső munkanapokat megszorozzák a 8 órával), majd ezt nem naponta egyformán, hanem más rendben osztják el. Az ábrán a normál munkaidő minden nap 8-tól 16-ig tartott (a valóságban szünet beiktatása miatt ez hosszabb szokott lenni). A munkaidőkeret szerinti az első munkanapon 8-tól 20-ig, a második napon nem dolgozott az illető, a harmadikon pedig 4-től 16-ig tartott, azaz munkaidejét két 12 órás blokkba osztották. Az összes munkaidőnek így is ugyanannyinak kell lennie (itt 3 nap alatt 24 óra), de van lehetőség arra, hogy naponta 12, illetve hetente 48 órát dolgozzon egy munkavállaló.

5. A munkavállaló érdeke úgy, hogy a szabadsága egy részéről önállóan dönt, egy más részét pedig kötelező egyben megkapnia (így hosszabban pihenhet). A munkáltatóé pedig úgy, hogy a szabadság nagy részének kiadásáról ő dönt gazdasági érdekei szerint.

6. Ha a gazdaság bővül és/vagy a munkanélküliség alacsony, akkor a minimálbér emelésének várhatóan nem lesznek negatív következményei. Ha azonban a gazdaság stagnál és/vagy a munkanélküliség magas, akkor a minimálbér emelése ronthat a helyzeten: növeli a munkaerő költségét és ez elbocsátásokhoz, de legalábbis ahhoz vezethet, hogy a vállalkozások nem vesznek fel több alkalmazottat.

Az, hogy a munka törvénykönyve nem vonatkozik a vállalkozókra, azt jelenti, hogy rájuk a minimálbér sem vonatkozik: egy kisvállalkozás tulajdonosa a minimálbérnél kevesebb pénzt is „fizethet magának”. Nincs továbbá a munkaidőnek sem korlátja, többet is dolgozhat.

7. A munkáltatói köteleességek közül elsősorban a munkához szükséges eszközökre, felszerelésre, magára a munkahelyre érdemes gondolni, illetve pl. az utazási költségek megtérítésére. Valószínűleg ritkább a veszélyes, ezért sajátos biztonsági előírásokkal rendelkező munkahely, vagy ahol a munkavállaló alkatára, esetleg fogyatékoságára kell tekintettel lenni. A munkavállalói köteleességek közül az első három elég egyértelmű, de azt érdemes végiggondolni, hogy van-e valamilyen sajátos bizalmi viszony (pl. érzékeny adatok), illetve a munkavégzés kikkel együtt történik.

8. A b), e), f) és j) pontok a munkavégzés feltételeit változtatják meg, az üzemi tanács mond véleményt arról, hogy ez nem a munkavállalók rovására történik-e. A c) és d) pontok a

munkavállalók személyiségi jogait érinthetik. A k) pont a munkabér megváltozását eredményezheti.

9. A munkavállaló nem csak tanulhat a munka mellett, de ehhez még (anyagi) támogatást is kap. A munkáltató pedig képzetesebb munkaerőhöz jutott a szerződésben kikötött időtartamra.

10. A cél az, hogy a nők ne legyenek kiszolgáltatva: ne veszíthessék el a munkahelyüket azért, mert szülnék. Előfordul, hogy a munkaadók nem (szívesen) vesznek fel fiatal nőket, akikről feltételezik, hogy hamarosan szülnének. A szülési szabadságról visszatért (és pl. a kisgyerekek miatt valószínűleg többször hiányzó) anyáknak rosszabb feltételeket teremtenek, hogy azok maguk hagyják ott a munkahelyet, vagy egyszerűen felmondanak nekik a „védett” időszak lejáta után.

11. A csoportos leépítés hivatalos oka valamilyen gazdasági döntés (pl. termelés csökkentése, áthelyezése, technológiai váltás stb.): az üzemi tanács megvizsgálhatja, hogy ez összhangban van-e a megvalósulással, azaz tényleg azokat küldik-e el, akiknek a munkájára valami miatt már nincs szükség. Ilyen esetekben előfordul, hogy a munkavállalók a kötelező végkielégítésen felül további jutásban részesülnek.

ÖSSZEGEZÉS

1. Igazságos: pl. A gazdasági szereplők maguk döntenek el, miről mondanak le, és miért hajlandók áldozatokat hozni, és ennek eredményeképpen ahhoz jutnak hozzá, amire a legnagyobb szükségük van. Demokratikus: pl. A szűkösséget jelző árakat nem egy külső hatalom önkényes döntése határozza meg, hanem a szereplők kereslete és kínálata, azaz az alku folyamán maguk döntenek el, mi mennyit ér nekik.

2. Munkaerő: A képzett(ebb) munkaerő hatékonyabb termelést tesz lehetővé, a hatékonyabban termelő vállalkozások előnybe kerülnek, ezért mindenki képzett(ebb) munkaerőt igyekszik alkalmazni, növelve annak keresletét és így árát, ez pedig kiváltja a képzés és ezzel a képzett(ebb) munkaerő kínálatának bővülését. Tőke: A rendelkezésre álló tőkét be lehet fektetni, ami szintén növeli a hatékonyságot és versenyelőnyt biztosít a befektetőknek, ezért mások is be akarnak fektetni, növelve a tőke keresletét és árát, ezért jobban megéri takarékoskodni (lemondva az azonnali fogyasztásról). Javak: pl. A jobb/több áru nagyobb fogyasztást tesz lehetővé, ami újabb fogyasztói igények megjelenését eredményezi, ami miatt érdemes még jobb/több árut előállítani.

3. Pl. Csak a magántulajdon és a szerződések tiszteletben tartása teszi lehetővé, hogy a gazdasági szereplők megtakarítsanak, befektessenek, képezzék magukat stb.: ellenkező esetben az erre irányuló ösztönzők nem működnének (senki sem lehetne biztos az erőfeszítései eredményében). Az Egyesült Államokban, az Európai Unió országaiban vagy Japánban a jogállamiság és a piacgazdaság együtt alakult ki és tette ezeket a régiókat sikeressé.

Pl. A globalizáció sokszor láthatóbbá teszi a szegénységet (pl. nagyvárosok kialakulása, tömegmédiá szerepe). Ugyanakkor minden statisztika szerint az abszolút szegények száma és aránya is csökken, leggyorsabban éppen a XX-XXI. század fordulója óta, amikor is visszaszorult az állami tervezés és leépültek a kereskedelmi korlátok a hidegháború elmúltával. Pl. Az ember kétféle igazság-fogalommal rendelkezik. Egyrészt igazságosnak érzi az egyenlő elosztást („mindenkinek ugyanannyi jár”), másrészt viszont az érdem alapút is („mindenkinek az jár, amit megérdemel”). A kettő folyamatosan ellenmondásba kerül egymással, és gyakran aszerint tartjuk az egyiket vagy másikat fontosabbnak, hogy melyik előnyösebb az adott

szituációban. Elvi alapon tehát nem minősíthető a piac igazságtalannak (sőt: az egyenlő elosztás éppen más igazságtalanságokat eredményez, pl. a szorgalom büntetését és a lustaság jutalmazását). Gyakorlati előnye viszont megmutatkozott a kapitalista és a szocialista gazdaságszervezési módszerek versengése során.

Pl. A piac csak akkor jelent megoldást, ha érvényesülhetnek a szabad verseny feltételei. Ha ezek nem adóttak, akkor a piac nem fog működni, és az eredmény igazságtalan lehet. A fejlett piacgazdaságokban ezért az állam szabályozza a gazdasági szereplők viselkedését, ezzel biztosítva a verseny tisztaságát és az esélyek egyenlőségét. Ennek számtalan módja van az állami nyugdíjbiztosítástól a kötelező és ingyenes közoktatáson át az élelmiszerek biztonságának ellenőrzéséig.